

Wojciech Hanus
Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Rzeszowie
ORCID 0000-0003-0375-5663

ZAGŁADA ŻYDÓW NA TERENIE KREIS RAWA RUSKA

Streszczenie

Tekst stanowi próbę omówienia przebiegu zagłady ludności żydowskiej na jednym z prowincjonalnych obszarów wschodniej części byłego województwa lwowskiego, który w latach 1941–1944 zyskał rangę niemieckiego starostwa okupacyjnego (Kreis Rawa Ruska). Na podstawie dostępnych źródeł archiwalnych, relacji świadków i literatury przedmiotu przedstawiono kolejne etapy tego procesu – od pierwszych aktów przemocy po wkroczeniu Niemców w czerwcu 1941 r., przez utworzenie getta i jego funkcjonowanie, aż po deportację do obozu w Bełżcu i ostateczną eksterminację. W tekście ukazano zarówno bezpośrednie działania niemieckiego aparatu terroru, jak i postawy miejscowej ludności w kontekście udzielania pomocy ukrywającym się Żydom.

Słowa kluczowe

Kreis Rawa Ruska • zagłada Żydów • dystrykt Galicja • getto • deportacje

Wprowadzenie

Tematyka zagłady społeczności żydowskiej na terenie Kreis Rawa Ruska nie została dotychczas dogłębnie zbadana ani też ujęta w literaturze przedmiotu w sposób syntetyczny. Wzmianki na ten temat pojawiają w różnych opracowaniach, jednak mają one charakter fragmentaryczny. Piśmiennictwo poświęcone dokładnie temu zagadnieniu w bibliografii polskiej sprowadza się w zasadzie do jednego dwustronicowego artykułu popularnonaukowego autorstwa Jakuba Iszchułowa pt. *Zagłada Żydów w mieście i powiecie Rawa Ruska*¹. Tekst został oparty na materiałach komisji do badania zbrodni hitlerowskich w Rawie Ruskiej² i zawiera informacje bardzo ogólne, przez co może być traktowany jedynie jako wstęp do badań nad eksterminacją społeczności żydowskiej na omawianym terenie.

Temat okupacji niemieckiej na terenie Kreis Rawa Ruska i zagłady tamtejszej ludności żydowskiej pojawia się także w artykule Tatiany Berenstein *Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja (1941–1943)*³. Autorka prezentuje w nim – w postaci zestawienia statystyczno-chronologicznego – szacunkowe dane z dziewięciu miejscowości starostwa rawskiego, liczbę ludności żydowskiej z tego terenu i orientacyjną liczbę ofiar Aktion Reinhardt.

¹ Zob. J. Iszchułow, *Zagłada Żydów w mieście i powiecie Rawa Ruska*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1977, nr 2 (102), s. 97–98.

² Przypuszczalnie ową komisją była miejscowa struktura Nadzwyczajnej Komisji Państwowej ds. Ustalenia i Badania Zbrodni Niemiecko-Faszystowskich Najeźdźców, czyli Rejonowa Komisja ds. Ustalenia i Zbadania Zbrodni Niemiecko-Faszystowskich Najeźdźców w Rejonie Rawskim (Rajonnaja komissija po ustanowleniju i rassledowaniju złodiejaniij niemiecko-faszystskich zachwatzikow w Rawo-Russkom rajonie) pod przewodnictwem Maksima Sidorowicza Gawrilienki, która w dniach 24–30 IX 1944 r. prowadziła prace ekshumacyjne w Rawie Ruskiej i okolicy. Zwieńczeniem jej działalności było opublikowanie raportu końcowego z prac, w którego części opisowej zawarto informacje dotyczące okupacji niemieckiej na terenie Kreis Rawa Ruska. Komisja oszacowała liczbę ofiar niemieckich na tym terenie na 41 500 osób. Wśród nich była ludność cywilna, w tym Żydzi, oraz jeńcy sowieccy przebywający w obozie Stalag 325 w Rawie Ruskiej (zob. więcej Gosudarstwiennyj archiw Rossijskoj Fiedieracyi (Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie, dalej GARF), f. P-7021, op. 67, d. 78, Raport końcowy Rejonowej Komisji ds. Ustalenia i Zbadania Zbrodni Niemiecko-Faszystowskich Najeźdźców w Rejonie Rawskim, 24–30 IX 1944 r., s. 136–143 (cyfrowe kopie dokumentu zob. http://protecting-memory-ua.org/images/rava_ruska/historical_sources/136-143.pdf, dostęp 24 X 2024 r.).

³ T. Berenstein, *Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja (1941–1943)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1967, nr 1 (61), s. 3–58.

Oprócz artykułów Iszchułowa i Berenstein należy przywołać literaturę regionalną, dotyczącą przede wszystkim tych obszarów Kreis Rawa Ruska, które znajdują się obecnie w granicach państwa polskiego, a więc części powiatu lubaczowskiego (miasto i gmina Lubaczów i Oleszyce oraz gmina Horyniec) i tomaszowskiego (miasto i gmina Lubycza Królewska). Na szczególną uwagę zasługuje pierwszy tom publikacji Zygmunta Kubraka pt. *Dzieje Lubaczowa. Lubaczów od czasów najdawniejszych do lipca 1944 r.*⁴, w którym autor jeden z rozdziałów poświęca okupacji niemieckiej, w tym zagładzie miejscowej ludności żydowskiej. W książce podane są także informacje odnoszące się do Rawy Ruskiej jako stolicy okupacyjnego starostwa. Tematykę zagłady lubaczowskich Żydów porusza w dwóch artykułach również autor niniejszego tekstu. Pierwszy z nich dotyczy działalności żydowskiej grupy przetrwania pod dowództwem Edmunda Łukawieckiego, drugi zaś omawia losy volksdeutsche Władysława Seredyńskiego i jego syna Romana, biorących udział w denuncjowaniu Żydów i likwidacji getta w Lubaczowie⁵.

Cenne uzupełnienia do badań nad zagładą Żydów na obszarze, który w latach okupacji niemieckiej był integralną częścią Kreis Rawa Ruska, a obecnie znajduje się w granicach państwa polskiego, wnoszą artykuły i relacje opublikowane w „Roczniku Lubaczowskim”⁶ i innych periodykach⁷ oraz literatura wspomnieniowa⁸.

⁴ Z. Kubrak, *Dzieje Lubaczowa. Lubaczów od czasów najdawniejszych do lipca 1944 r.*, t. 1, Rzeszów 2016.

⁵ Zob. W. Hanus, *Działalność volksdeutsche Władysława Seredyńskiego i jego syna Romana w świetle zachowanych akt procesu karnego z dekretu sierpniowego. Przyczynek do dziejów okupacji niemieckiej ziemi lubaczowskiej*, „Polish-Jewish Studies” 2022, t. 3, s. 133–165; idem, *Edmunda Łukawieckiego strategia przetrwania w lasach lubaczowskich i Puszczy Solskiej w latach wojny i okupacji* [w:] *Człowiek twórcą historii*, t. 4: *Społeczeństwo Europy Środkowo-Wschodniej w XX w.*, red. C. Kukło, W. Walczak, Białystok 2024, s. 321–351.

⁶ M. Kopf, *Tamten czas. Część V, Lubaczów. Rok 1942*, „Rocznik Lubaczowski” 2007, t. 11–12, s. 201–235; idem, *Tamten czas. Część VI, Lubaczów. Rok 1943*, „Rocznik Lubaczowski” 2008, t. 13–14, s. 343–365; E. Szajowski, *Tylko ziemia została ta sama. Lubaczów 1942–1943*, „Rocznik Lubaczowski” 2000, t. 9–10, s. 276–291; Z. Kubrak, *Holokaust w Oleszycach*, „Rocznik Lubaczowski” 2007, t. 11–12, s. 51–59; J. Bańbor, *Przewodnik po niemieckich źródłach i materiałach do historii ziemi lubaczowskiej podczas niemieckiej okupacji w latach 1939–1944 (wybór źródeł)*, „Rocznik Lubaczowski” 2008, t. 13–14, s. 205–303; P. Sygowski, A. Trzciński, *Żydzi lubaczowscy i ich cmentarz*, „Rocznik Lubaczowski” 1998, t. 8, s. 103–159.

⁷ Zob. L. Botner, *Z życia lubaczowskiego podczas okupacji niemieckiej*, oprac. H. Olicka, „Kalendarz Żydowski – Almanach 1992–1993” 1992 (Warszawa).

⁸ E. Olbromski, *Nad Lubaczówką. Eseje – wspomnienia*, Marki 2009; S. Lavee (Łukawiecki), *Odział niezwykłych. Drużyna żydowskich partyzantów Armii Krajowej pod dowództwem Edmunda Łukawieckiego w latach 1941–1944*, Rzeszów 2018; O. Regev, *A rzeka nadal płynie*, Lublin 2014.

Podobnie istotne są prace dotyczące miasta i gminy Lubycza Królewska⁹. Choć publikacje te koncentrują się głównie na niemieckiej okupacji Lubaczowa i jego okolic oraz Lubyczy, to zestawienie ich z opracowaniami dotyczącymi Rawy Ruskiej pozwala nakreślić szerszy obraz Zagłady na analizowanym obszarze.

Jeśli chodzi o literaturę zagraniczną, należy wymienić encyklopedie wydane w języku angielskim i rosyjskim – dwie z nich dotyczą gett¹⁰, jedna Holocaustu na terenie ZSRS¹¹ – a także prace wydane w językach niemieckim, ukraińskim i rosyjskim, które opisują Zagładę na terenie dystryktu Galicja. Warto wyróżnić choćby prace Jakuba Honigsmanna¹², Markusa Rotha¹³, Patrika Desboisa¹⁴ czy Dietera Pohla¹⁵.

Uzupełnia to zestawienie ukraińska popularyzatorska literatura regionalna podejmująca tematykę historii Rawy Ruskiej i zagłady miejscowej ludności żydowskiej¹⁶. Publikacje te w porównaniu do przywołanej pracy Jakuba Iszchułowa bardziej szczegółowo opisują proces Zagłady na omawianym obszarze, w tym trzy akcje deportacyjne i likwidację miejscowego getta, dokonują także pewnej korekty w przedmiocie dat, wydarzeń i nazwisk bądź uzupełniają je o nowe informacje, np. o nazwiska osób odpowiedzialnych za zbrodnie. Jeśli zaś chodzi o tekst Tatiany Berenstein i zestawione przez tę badaczkę dane, to wspomniane publikacje pozwalają dokonać pewnej modyfikacji w zakresie liczby żydowskich ofiar Zagłady na terenie starostwa rawskiego.

⁹ M. Koper, *Lubycza Królewska. Zagłada i próba upamiętnienia społeczności żydowskiej dawnego miasteczka*, „Studia Żydowskie. Almanach” 2012, R. 2, nr 2, s. 209–224; idem, *Zapomniany sztetl – Lubycza Królewska. Śladami nieistniejącego miasteczka* [w:] *Żydzi w Zamościu i na Zamojszczyźnie. Historia – kultura – literatura*, red. W. Litwin, M. Szablowska-Zaremba, S.J. Żurek, Lublin 2012, s. 233–253.

¹⁰ *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, red. G.P. Megargee, M. Dean, t. 2, cz. A, Bloomington–Indianapolis 2012, s. 818–821; *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos During the Holocaust*, t. 2, red. G. Miron, S. Shulhani, Jerusalem 2009, s. 648–650.

¹¹ *Холокост на территории СССР. Энциклопедия*, red. И.А. Альтман, Москва 2009. W publikacji tej na s. 832 znajduje się tekst dotyczący Rawy Ruskiej autorstwa Aleksandra Kruglova.

¹² Я. Хонигсман, *Катастрофа еврейства Западной Украины. Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпаття в 1933–1945 гг.*, Львов 1998.

¹³ M. Roth, *Herrenmenschen. Die deutschen Kreishauptleute im besetzten Polen – Karrierewege, Herrschaftspraxis und Nachgeschichte*, Göttingen–Wallstein 2009.

¹⁴ P. Desbois, *The Holocaust by Bullets. A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews*, New York 2008.

¹⁵ D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenvernichtung in Ostgalizien 1941–1944*, München 1997.

¹⁶ Zob. I. Бас, Х. Лелик, *Життя та загибель єврейської громади (на прикладі міста Рава-Руська)*, Львів 2013; П. Долганов, *Рава-Руська. Життя та загибель єврейської громади*, Київ 2023.

Literaturę przedmiotu dopełniają źródła archiwalne, zarówno te wydane drukiem, jak i nieopublikowane. Do pierwszej kategorii zaliczamy raport *Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja* Fritza Katzmanna¹⁷, współorganizatora eksterminacji polskich Żydów na tym terenie. Ów bilans jest jednym z najbardziej charakterystycznych dokumentów niemieckich, w którym wysoki funkcjonariusz SS i policji, kierujący unicestwieniem tysięcy ludzi, składa relację z dokonanych zbrodni¹⁸. W raporcie znajdują się również fragmentaryczne informacje dotyczące zagłady Żydów na interesującym nas obszarze i co – bardzo istotne – dokument ten wzbogacony jest o fotografie z miejsc likwidacji gett, kilka z nich dotyczy Rawy Ruskiej.

Do drugiej kategorii źródeł należą relacje świadków Zagłady na terenie Kreis Rawa Ruska. Nieocenione jest spisane w języku niemieckim świadectwo Abrahama Schalla i Wolfa Sambola przechowywane w zasobie archiwalnym Żydowskiego Instytutu Historycznego¹⁹. Pierwszy z nich szczegółowo opisuje Holokaust w Niemirowie, drugi – w Rawie Ruskiej, w tym likwidację miejscowego getta i wszystkie akcje deportacyjne z tego miasta. W tym samym archiwum znajduje się kilkustronicowy pamiętnik Zeldy Ginzberg zatytułowany „Jak ja przeżyłam okupację”²⁰, w którym autorka opisuje swoje zmagania o życie w czasie Zagłady w Rawie i sąsiednim Lubaczowie, a także pismo z listopada

¹⁷ Zob. F. Katzmann, *Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2001.

¹⁸ Fritz Katzmann (1906–1957) – w latach 1939–1941 dowódca SS i policji w dystrykcie radomskim, a następnie od 13 X 1941 r. w dystrykcie Galicja, gdzie kierował masową eksterminacją narodu żydowskiego. 30 I 1943 r. awansowany do stopnia gruppenführera SS i generała porucznika policji. Od 20 IV 1943 r. wyższy dowódca SS i policji w okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie. Po wojnie przebywał na terenie Niemiec Zachodnich, ukrywał się pod fałszywym nazwiskiem Bruno Albrecht. Mieszkał na bałtyckiej wyspie Fehmarn, w okolicach Wirtembergi, a na krótko przed śmiercią przeprowadził się do miejscowości Griesheim koło Darmstadt, gdzie przebywała jego rodzina. Zmarł w 1957 r. w miejscowym szpitalu. Swoją prawdziwą tożsamość dwa lata wcześniej ujawnił pielęgniarce, która dopiero po jego śmierci zdradziła tę tajemnicę (F. Katzmann, *Rozwiązanie kwestii żydowskiej...*, s. 5–11).

¹⁹ Zob. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej AŻIH), 301/4950, Protokół zeznania Abrahama Schalla i Wolfa Sambola, mps, 4 V 1945 r., s. 1–11.

²⁰ AŻIH, 302/71, Pamiętnik Zeldy Ginzberg „Jak ja przeżyłam okupację 1941–1944”, mps, b.d., s. 1–5.

1941 r. dotyczące sytuacji miejscowej społeczności żydowskiej sporządzone przez Judenrat w Rawie Ruskiej. Dokument ten stanowi cenne uzupełnienie wspomnianych relacji²¹.

Z kolei w Archiwum Instytutu Yad Vashem zachowały się spisane w języku polskim świadectwa Franciszka Efraima Włocha²², które – obok relacji Wolfa Sambola – są kluczowe dla ukazania przebiegu zagłady społeczności żydowskiej na omawianym obszarze. Autor urodził się w Żółkwi, a lata okupacji niemieckiej spędził w Rawie Ruskiej, szczegółowo opisał miesiące funkcjonowania miejscowego getta i czas po jego unicestwieniu. W zbiorach instytutu przechowywane są również ważne dla podjętej tematyki świadectwa Lei (Leah, Lusi) Kramer (Rosenzweig)²³, Zeldy Hinenberg Machlowicz²⁴, Izaaka Redlicha²⁵ i Józefa Rygiera²⁶. Te ostatnie zostały spisane w języku jidysz lub angielskim.

Wart odnotowania jest wydany drukiem pamiętnik Kurta Lewina pt. *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa*²⁷. Publikacja ta jest poruszającym świadectwem dramatu ludności żydowskiej w latach okupacji niemieckiej. Jej autor rok 1942 spędził w Rawie Ruskiej.

Zagłady ludności żydowskiej nie sposób ukazać bez odwołania się do „Ksiąg pamięci” poświęconych społeczności żydowskiej. Nas szczególnie interesuje *Sefer zikaron le-kehillat Rawa Ruska ve-ha-seviva*, wydana w 1973 r. w Tel Awiwie w językach hebrajskim i jidysz²⁸. Jeden z rozdziałów, liczący 146 stron, poświęcony jest zagładzie Żydów, a swoje teksty zamieścili w nim Chaim Spetzer²⁹, Ben

²¹ AŻIH, 211/896, Pismo Judenratu w Rawie Ruskiej do Żydowskiej Samopomocy Społecznej w Krakowie w sprawie sytuacji społeczności żydowskiej w Rawie Ruskiej, 24 XI 1941 r.

²² Archiwum Yad Vashem (dalej AYV), O.3/1132, Świadectwo Franciszka Efraima Włocha, 10 XII 1958 r., s. 1–8.

²³ AYV, O.3/1957, Świadectwo Lei (Rosenzweig) Kramer, 1957 r., s. 1–8.

²⁴ AYV, O.3/2148, Świadectwo Zeldy Hinenberg Machlowicz, 20 IV 1946 r., s. 1–24.

²⁵ AYV, O.3/8327, Świadectwo Icchaka Redlicha, listopad 1963 r., mps, s. 1–16.

²⁶ AYV, O.33/9774, Świadectwo Józefa Rygiera, kwiecień 2013 r., s. 1–78.

²⁷ K.I. Lewin, *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa*, red. B. Toruńczyk, Warszawa 2006.

²⁸ *Sefer zikaron le-kehillat Rawa Ruska ve-ha-seviva / Rawa Ruska memorial book*, red. A.M. Ringel, I.Z. Rubin, Tel Awiw 1973.

²⁹ Ch. Spetzer, *Koniec mojego miasta Rawa Ruska* [w:] *Sefer zikaron le-kehillat Rawa Ruska...*, s. 379–395.

Zion Friedman³⁰, Dan Berger³¹, Ruth Haskell³², Eliezer Unger³³, Joshua Wallfuss³⁴ czy wspomniani już Wolf Sambol³⁵ i Kurt Lewin³⁶, uratowani z Holokaustu w Rawie Ruskiej. W 2017 r. książka została w całości przetłumaczona na język angielski³⁷.

Cenne uzupełnienie do powyższej książki może stanowić *Encyklopedia gmin żydowskich w Polsce*³⁸, której tom drugi został poświęcony Galicji Wschodniej. Na stronach 498–503 odnajdziemy informacje dotyczące Rawy Ruskiej i jej społeczności żydowskiej w latach dwudziestolecia międzywojennego i II wojny światowej. *Encyklopedia*, podobnie jak „Księga pamięci”, została przetłumaczona na język angielski.

Swojej „Księgi pamięci” nie ma Lubaczów, który w latach okupacji niemieckiej był drugim największym miastem Kreis Rawa Ruska i miał rangę Landkommisariatu.

Poza relacjami spisаныmi i opublikowaną literaturą wspomnieniową należy wymienić nagrania i notacje gromadzone przez United States Holocaust Memorial Museum Collection w Waszyngtonie i USC Shoah Foundation – Institute of Visual History and Education. W pierwszym przechowywane są relacje audiowizualne Stanisława Młodzińskiego i Ludwika Cencory, naocznych świadków zagłady ludności żydowskiej w Lubaczowie³⁹, w drugim znajdują się notacje żydowskich mieszkańców Rawy Ruskiej uratowanych z Holokaustu, w tym wywiady przepro-

³⁰ B.Z. Friedman, *Przez co przeszliśmy* [w:] *ibidem*, s. 313–318.

³¹ D. Berger, *Wspomnienia dla przyszłych pokoleń* [w:] *ibidem*, s. 395–399.

³² R. Haskell, *Jak zostałam uratowana* [w:] *ibidem*, s. 520–522.

³³ E. Unger, *Rawa Ruska i Bełżec na mapie miejsca zniszczenia* [w:] *ibidem*, s. 227–230.

³⁴ J. Wallfuss, *Moja próba. Z dziennika 1939–1942* [w:] *ibidem*, s. 230–247.

³⁵ W. Sambol, *Fragmenty pamiętnika* [w:] *ibidem*, s. 310–312.

³⁶ K.I. Lewin, *Rawa Ruska pod nazistowską okupacją* [w:] *ibidem*, s. 359–365.

³⁷ Zob. *Rawa-Ruska*, red. A.M. Ringel, J.T.H. Rubin, Mahwah 2017, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Rava-Ruska1/files/Rawa-Ruska.pdf>, dostęp 23 X 2024 r.

³⁸ *Pinkas hakehillot Polin. Entsiklopedyah shel ha-yishuvim ha-Yehudiyim le-min hivasdam ve-'ad le-ahar Sho'at Milhemet ha-'olam ha-szheniyah*, red. D. Dąbrowska, A. Wein, A. Weiss, Jerusalem 1980, s. 498–503, https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00498.html, dostęp 24 X 2024 r.

³⁹ Notacja Stanisława Młodzińskiego, 10 III 2009 r., w zbiorach United States Holocaust Memorial Museum (dalej USHMM), RG-50.488.0273, transkrypcja: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn45093>, dostęp 19 XII 2024 r.; Relacja Ludwika Cencory, 24 VIII 2009 r., USHMM, RG-50.488.0282, transkrypcja: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn45103>, dostęp 30 XI 2024 r.

wadzone w języku hebrajskim⁴⁰ z Leah (Leą) Rosenzweig (Lusią Kramer)⁴¹ oraz w języku angielskim z Berneyem Bergerem⁴², Edith Lewin Schickman⁴³, Kurtem Lewinem⁴⁴ czy Leonem Hirschem⁴⁵.

Pracując na artykule, autor korzystał również z niemieckich dokumentów wydanych drukiem⁴⁶ oraz źródeł archiwalnych z zasobów Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie⁴⁷ i Rzeszowie⁴⁸, Państwowego Archiwum Federacji

⁴⁰ Transkrypcje wywiadów zostały przetłumaczone na język ukraiński zob. <http://protecting-memory-ua.org/rava-ruska/usnoistorychni-svidchennia>, dostęp 24 X 2024 r.

⁴¹ Notacja Leah Rosenzweig (Lusi Kramer) udzielona Ronitowi Gabayowi, 13 X 1997 r., Interview code: 34376, USC Shoah Foundation – Institute of Visual History and Education (dalej USC Shoah Foundation), <http://protecting-memory-ua.org/rava-ruska/usnoistorychni-svidchennia>, dostęp 10 XII 2024 r.

⁴² Notacja Berneya Bergera udzielona Suzanne Roberts, 21 III 1996 r., Interview code: 13485, USC Shoah Foundation, <http://protecting-memory-ua.org/rava-ruska/usnoistorychni-svidchennia>, dostęp 10 XII 2024 r.

⁴³ Notacja Edith Lewin Schickman udzielona Jacqueline Leone, 15 VI 1995 r., Interview code: 03516-4, USC Shoah Foundation, <http://protecting-memory-ua.org/rava-ruska/usnoistorychni-svidchennia>, dostęp 10 XII 2024 r.

⁴⁴ Notacja Kurta Lewina udzielona Naomi Rappaport, 30 I 1997 r., Interview code: 25423, USC Shoah Foundation, <https://vha.usc.edu/testimony/25423?from=search&seg=76>, dostęp 24 X 2024 r.

⁴⁵ Notacja Leona Hirscha udzielona Elsie Kisber, 13 XI 2003 r., Interview code: 54740, USC Shoah Foundation, <https://refairesavie.museeholocauste.ca/eng/people-personnes/357/bio>, dostęp 24 XII 2024 r.

⁴⁶ Zob. m.in. *Amtliches Gemeinde und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement, Distrikt Galizien*, Krakau 1943, <https://pbc.gda.pl/dlibra/publication/36451/edition/64122/content>, dostęp 24 X 2024 r.; *Amtliches Fernsprechbuch für das Generalgouvernement. Herausgeben von der Deutschen Post Osten, Ausgabe 1942*, Krakau 1942, <https://bc.radom.pl/dlibra/publication/1269/edition/1230/content>, dostęp 24 X 2024 r.; „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement” 1941, nr 67, <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/plain-content?id=7863>, dostęp 24 X 2024 r.

⁴⁷ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej AIPN), 2448/1481, Ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich (dalej GKBZH) w Polsce oraz Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich (dalej OKBZH) w Warszawie, zebrane w latach 1968–1972, Egzekucje, t. 2; AIPN, 2448/1483, Ankiety GKBZH w Polsce oraz OKBZH w Warszawie, zebrane w latach 1968–1972, Represje na ludności żydowskiej przed utworzeniem getta; AIPN, 2448/871, Ankiety GKBZH w Polsce oraz OKBZH w Warszawie zebrane w latach 1968–1972. Ankiety dotyczące województwa rzeszowskiego, powiat Lubaczów – getta – powiat Lubaczów, Informacja o zbrodniach hitlerowskich w Lubaczowie; AIPN GK, 97/108, Wykaz starostów miejskich i powiatowych Dystryktu Galicja; AIPN GK, 296/77, t. 1–4, Akta w sprawie dotyczącej Josefa Grzimka.

⁴⁸ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Rzeszowie (dalej AIPN Rz), 191/198, Rejestr miejsc i faktów zbrodni hitlerowskich (powiat Lubaczów); AIPN Rz, 191/357, Ankiety GKBZH w Polsce, egzekucje (powiat Lubaczów); AIPN Rz, 191/358, Ankiety GKBZH w Polsce, getta (powiat Lubaczów); AIPN Rz, 191/364, Ankiety GKBZH w Polsce, represje na ludności żydowskiej przed utworzeniem getta (powiat Lubaczów); AIPN Rz, 191/911, Akta śledcze w sprawie zbrodni dokonywanych na Żydach w getcie w Lubaczowie przez funkcjonariuszy niemieckich, Sprawozdanie z przeprowadzonego postępowania; AIPN Rz, 602/1153, Akta karnej pomocy prawnej dotyczące odezwy GKBZH w Polsce z poleceniem przesłuchania świadków w sprawie zbrodniczej działalności policjantów ukraińskich prowadzonej w okresie okupacji hitlerowskiej na terenie Rawy Ruskiej; AIPN Rz, 353/38, Akta

Rosyjskiej⁴⁹, Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego⁵⁰, Państwowego Archiwum Obwodu Lwowskiego⁵¹, Archiwum Diecezjalnego w Zamościu⁵² czy Archiwum Parafii pw. św. Stanisława w Lubaczowie⁵³.

Prezentowany artykuł, oparty na relacjach, wspomnieniach i dokumentacji, ukazuje eksterminację ludności żydowskiej na jednym z prowincjonalnych terenów, który po 1 sierpnia 1941 r. jako Kreis Rawa Ruska stał się integralną częścią utworzonego właśnie dystryktu Galicja. Położony w bliskiej odległości od niemieckiego obozu zagłady w Bełżcu, był jednym z pierwszych terenów objętych Akcją Reinhardt. Z literatury przedmiotu wiemy z całą pewnością, że na terenie Rawy Ruskiej w 1942 r. doszło do trzech akcji deportacyjnych, które miały miejsce w marcu, lipcu i grudniu. Ta ostatnia połączona była z likwidacją miejscowego getta. Opublikowane dotąd teksty omawiają w sposób ogólny realizację zbrodniczej niemieckiej Akcji Reinhardt na tym obszarze, odnoszą się także do powstania i działalności miejscowego Judenratu oraz sytuacji społeczności żydowskiej pod okupacją niemiecką. Artykuł jest zatem próbą uszczegółowienia i uporządkowania dostępnej wiedzy na temat przebiegu i skutków akcji eksterminacyjnej, udziału w zbrodni niemieckich formacji policyjnych, szacunkowej liczby ofiar i uratowanych Żydów, zarówno przy pomocy Polaków, jak i Ukraińców. Wybiega nieco poza sztywne ramy tematyczne i porusza także problemy ogólne, związane choćby z podziałem administracyjnym omawianego obszaru i sytuacją społeczności żydowskiej przed wybuchem II wojny światowej i w latach okupacji sowieckiej i niemieckiej. Bez

w sprawie karnej dotyczącej Władysława i Romana Serebyńskich; AIPN Rz, 358/39, Akta w sprawie karnej dotyczącej Władysława i Romana Serebyńskich.

⁴⁹ GARF, f. P-7021, op. 67, d. 78, Raport końcowy Rejonowej Komisji ds. Ustalenia i Zbadania Zbrodni Niemiecko-Faszystowskich Najeźdźców w Rejonie Rawskim, 24–30 IX 1944 r., s. 136–143 (cyfrowe kopie dokumentu zob. http://protecting-memory-ua.org/images/rava_ruska/historical_sources/136-143.pdf, dostęp 24 X 2024 r.).

⁵⁰ Rossijskij gosudarstwiennyj wojennyj archiw (Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe, dalej RGWA), f. 1323, op. 2, d. 292 b, Raport 24 Pułku Policji z akcji przeciwko partyzantom, akcji eksterminacji Żydów i Cyganów itp., sierpień–grudzień 1942 r. (cyfrowe kopie dokumentu zob. http://protecting-memory-ua.org/images/rava_ruska/historical_sources/1323-2-292b.pdf, dostęp 24 X 2024 r.).

⁵¹ Derżawnyj archiw Lwiwśkoji obłasti (Archiwum Państwowe Obwodu Lwowskiego, dalej DALO), f. R-35, op. 12, spr. 81, Gubernatorstwo dystryktu Galicja. Departament Zarządzania Wewnętrznego; DALO, f. R-28, op. 1, Sprawozdania z działalności Ortskomendantury w Rawie Ruskiej; DALO, f. R-24, op. 1, spr. 390, Starostwo obwodu lwowskiego.

⁵² Kronika parafii w Rawie Ruskiej, rkps, kopia w zbiorach Zdzisława Pizuna.

⁵³ Kronika parafii rzymskokatolickiej pw. św. Stanisława w Lubaczowie, rkps.

przedstawienia tych zagadnień trudno zrozumieć specyfikę interesującego nas obszaru oraz odtworzyć przebieg procesu zagłady miejscowych Żydów.

Istotne dla podjętego tematu badawczego są także ogólne zestawienia statystyczne żydowskich ofiar Zagłady w Rawie Ruskiej. Należy podkreślić, że informacje te wymagają uzupełniania i korekty. Dużo więcej wiemy o społeczności żydowskiej i Holokauście na obszarach znajdujących się w granicach obecnego państwa polskiego, czyli o Lubaczowie i Lubyczy Królewskiej, które w latach okupacji niemieckiej stanowiły integralną część omawianego starostwa, niż o Zagładzie po ukraińskiej stronie granicy.

Tekst powstał w ramach badań nad pomocą Polaków dla ludności żydowskiej i procesem Zagłady we wschodniej części byłego województwa lwowskiego.

Ludność i terytorium w okresie międzywojennym

Przed wojną w skład powiatu rawskiego wchodziło łącznie jedenaście gmin wiejskich (Bełzec, Bruckenthal, Hujcze, Magierów, Lubycza Królewska, Potylicz, Siedliska, Tarnoszyn, Wierzbica, Wróblaczyn i Kamionka Wołoska) i trzy gminy miejskie (Niemirów, Rawa Ruska i Uhnów)⁵⁴. Powiat zajmował powierzchnię 1400,72 km kw., co czyniło go czwartym pod względem wielkości w dawnym województwie lwowskim. Mieszkało w nim łącznie 90 480 osób⁵⁵. Większość stanowiła ludność ukraińska, która – jeśli wziąć pod uwagę kryterium językowe – liczyła 67,28 proc. ogółu mieszkańców, co dawało 60 880 osób. Liczby te były jeszcze wyższe, jeśli się stosowało kryterium wyznania – odpowiednio 68,94 proc. i 62 380 osób. Drugą co do liczebności grupą narodowością byli Polacy, którzy według kryterium wyznaniowego stanowili 22,43 proc. (20 290 osób), według kryterium językowego było to 18,42 proc. (16 670 osób). Udział społeczności żydowskiej w ogóle populacji powiatu rawskiego w okresie międzywojennym wahał się od 9,00 do 10,96 proc., czyli odpowiednio od 8146 do 9918 osób. Różnica wynikała także z zastosowanych kryteriów podziału (wyznaniowe bądź językowe). Najmniejszą społeczność na oma-

⁵⁴ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 14 lipca 1934 r. o podziale powiatu rawskiego w województwie lwowskim na gminy wiejskie, DzU 1934, nr 64, poz. 550.

⁵⁵ G. Hryciuk, J. Stoćkyj, *Studia nad demografią historyczną i sytuacją religijną Ukrainy*, Lublin 2000, s. 67; W. Wierzbieniec, *Żydzi w województwie lwowskim w okresie międzywojennym*, Rzeszów 2003, s. 25.

wianym obszarze stanowili niemieccy ewangelicy, których było łącznie 858 osób, czyli 0,95 proc. według kryterium języka i 402 osoby (0,44 proc.) według wyznania⁵⁶.

Choć Żydzi była trzecią pod względem liczebności narodowością w powiecie, w Rawie Ruskiej stanowili większość mieszkańców (56 proc. ogółu, czyli 5688 osób). Nie był to przypadek odosobniony, w innych miastach II RP ludność żydowska z racji swej struktury zawodowej i społecznej związana była przede wszystkim ze środowiskiem miejskim⁵⁷. Rawa Ruska przed wybuchem II wojny światowej stanowiła ważny prowincjonalny ośrodek gospodarczy i kulturowy. Swoją charakter zawdzięczała przebiegającym przez miasto liniom kolejowym, które już w 1857 r. połączyły te tereny z Jarosławiem, rok później z Sokalem. W latach I wojny światowej wojska austriacko-węgierskie wybudowały ważną ze strategicznego punktu widzenia linię Rawa Ruska – Zawada – Rejowiec, której wprowadzenie do eksploatacji umożliwiło z czasem bezpośrednie połączenie kolejowe Lwowa z Warszawą. Rawa była na tej trasie stacją przesiadkową. Budowa kolei stała się impulsem do utworzenia w mieście dobrze prosperujących przedsiębiorstw przemysłowych, z których największy to wybudowana w 1929 r. belgijska fabryka podkładów kolejowych i cegieł⁵⁸.

Społeczność żydowska, która od co najmniej połowy XVII w. zamieszkiwała obszar powiatu, trudniła się głównie handlem detalicznym i hurtowym, rzemiosłem i transportem. W latach dwudziestych XX w. w Rawie Ruskiej wśród zajęć miejscowych Żydów dominowały handel obwoźny i handel zbożem oraz prowadzenie drobnych zakładów i przedsiębiorstw. Nieliczni trudnili się rolnictwem. Jeszcze inni, nie mogąc odnaleźć się w życiu prowincjonalnego miasta, decydowali się na emigrację zarobkową do Nowego Jorku, gdzie kolonia żydowska z Rawy założyła bardzo dobrze prosperującą organizację emigrancką pod nazwą Merchaot Hewrat Bnai Lewi Icchak – Anszej Rawa Ruska⁵⁹.

Emigracja świadczyła o tym, że status majątkowy dużej części rawskich Żydów nie był aż tak wysoki, jak się powszechnie uważało. Sporo żydowskich mieszkańców żyło w biedzie i korzystało z pomocy różnych organizacji charytatywnych,

⁵⁶ G. Hryciuk, J. Stoćkyj, *Studia nad demografią historyczną...*, s. 67–69.

⁵⁷ W. Wierzbieniec, *Żydzi w województwie lwowskim...*, s. 70.

⁵⁸ V. Butrym, „Stalag 325 w Rawie Ruskiej obiektem »czarnej« turystyki”, praca licencjacka napisana w PWSZ w Zamościu pod kierunkiem prof. dr. hab. Waldemara Martyna, Zamość 2017, s. 5.

⁵⁹ *Pinkas hakehillot Polin...*, s. 498–503.

przede wszystkim American Jewish Joint Distribution Committee (Joint), którego głównym celem była pomoc Żydom w Europie ogarniętej do niedawna I wojną światową. Dzięki działalności tej organizacji i wsparciu władz polskich w mieście udało się otworzyć cztery stołówki dla ubogich, które wydawały bezpłatne obiady. Wielu rawskich Żydów, w tym dzieci, w ramach pomocy Jointu otrzymywało dodatkową żywność i odzież⁶⁰.

W Rawie Ruskiej działały założony w 1910 r. żydowski bank spółdzielczy udzielający pożyczek przedsiębiorcom, kupcom, rzemieślnikom czy rolnikom, a także dobrze rozwinięta spółdzielnia kuśnierska zajmująca się produkcją futer. Do innych ważniejszych przedsiębiorstw zaliczano artystyczną fabrykę wyrabiającą kamienną zastawę stołową i sprzedającą swoje wyroby na terenie całego Imperium Rosyjskiego, założoną przez Shammaja Baumwala⁶¹, oraz znaną w całej Galicji fabrykę oleju, której właścicielem był Herszel Monk. Wysoki był procentowy udział Żydów w wolnych zawodach. W Rawie praktykowało dwunastu lekarzy, z czego połowę stanowili Żydzi, a drugą Polacy⁶².

W dwudziestoleciu międzywojennym rabinem w Rawie był Icchak Nachum Twerski, zięć bełżeckiego cadyka. W mieście znajdowały się cztery bożnice i domy modlitwy. Życie polityczne miejscowych Żydów miało charakter zróżnicowany i obejmowało kilka głównych nurtów: ultraortodoksyjny, syjonistyczny oraz socjalistyczny. Pierwszy z nich był reprezentowany przez Agudę Israel, której liderem był Josef Mendel, jeden z inicjatorów utworzenia żydowskiego banku spółdzielczego. Od 1924 r. w mieście działały także partie syjonistyczne skupione wokół Hitachdut i Mizrach, a także liczne organizacje młodzieżowe: Akiwa, Betar i Gordonia, a z czasem także Ha-Szomer Ha-Cair i Ha-Noar Ha-Cijoni. W latach trzydziestych dołączył do nich również lewicowo-socjalistyczny Powszechny Żydowski Związek Robotniczy na Litwie, Polsce i Rosji (Bund). Łącznie w Rawie Ruskiej konkurowało ze sobą kilkanaście ugrupowań politycznych, które oferowały programy oparte na tradycji, syjonizmie i asymilacji.

Partie utrzymywały różne organizacje żydowskie, w tym klub teatralny czy bibliotekę dzieł rabinicznych. Działalność w mieście prowadziły także m.in. Związki

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Pinkas hakehillot Polin...*, s. 498–503.

⁶² „Rocznik Lekarski Rzeczypospolitej Polskiej” 1938 (Warszawa), s. 518–519.

Kulturalny Ogólnych Syjonistów, Stowarzyszenie Rzemieślników „Jad Charuzim”, Towarzystwo Kredytowe, Związek Kupiecki i Rolniczy, Związek Sportowy „Hapoel”, a także dwie żydowskie szkoły publiczne i uzupełniające – ortodoksyjna dla dziewcząt „Bejs Jakow” i języka hebrajskiego, przy której od 1931 r. działało także przedszkole⁶³.

W wyborach do Rady Miejskiej w Rawie z 1928 r. Żydzi wprowadzili 22 przedstawicieli, Polacy 20, a Ukraińcy 6, w kolejnych wyborach z 1933 r. społeczność żydowska zwiększyła swoją reprezentację do 24 radnych. Mimo że w mieście i radzie tworzyli oni większość, nigdy nie udało im się wybrać żydowskiego burmistrza⁶⁴.

W okresie międzywojennym Rawa Ruska stanowiła przykład miejscowości, w której relacje między ludnością polską a żydowską miały charakter złożony. Obie społeczności żyły obok siebie i współdziałały na wielu płaszczyznach życia codziennego. Stosunki między nimi były na ogół poprawne, społeczność żydowska aktywnie uczestniczyła w życiu gospodarczym i kulturalnym, rozwijała handel, rzemiosło i inne dziedziny. Jednocześnie istniały różnice kulturowe, religijne i społeczne, które w połączeniu z nasilającą się w latach trzydziestych ogólnokrajową falą antysemityzmu doprowadziły do wzrostu napięć i aktów niechęci wobec Żydów⁶⁵.

Wybuch II wojny światowej i okupacja sowiecka

We wrześniu 1939 r. Rawa Ruska znalazła się w obszarze obrony Lwowa. Już 14 września, po dwóch tygodniach trwania walk wojny obronnej, została zajęta przez niemieckie jednostki pancerne i zmotoryzowane XXII Korpusu Pancernego. W pierwszych dniach po zajęciu miasta Niemcy wprowadzili ograniczenia w przemieszczaniu się i godzinę policyjną. Za jej nieprzestrzeganie zastrzelono miejscowego Żyda. Okupanci dokonali także włamań do miejscowej synagogi, gdzie zbezczęścili zwoje Tory⁶⁶.

Niemiecka okupacja powiatu rawskiego trwała niespełna dwa tygodnie. Na mocy układu Ribbentrop–Mołotow i późniejszej korekty granic wojska niemieckie 24 września wycofały się z miasta i powiatu i ustąpiły terenu Armii Czerwonej. Z ulgą przyjęli to miejscowi Żydzi, lecz wkrótce zmiany wprowadzone przez

⁶³ *Pinkas hakehillot Polin...*, s. 498–503.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*.

nowego okupanta dotknęły także i ich. Sowietci rozwiązywali działające w mieście organizacje żydowskie i instytucje społeczne. Ponadto, zgodnie z polityką nacjonalizacji, przejęli wiele żydowskich przedsiębiorstw. Nałożenie wysokich podatków doprowadziło do zamknięcia niektórych bóżnic⁶⁷. Dwuletnia okupacja sowiecka Rawy Ruskiej była czasem intensywnej sowietyzacji, a także licznych represji, aresztowań i deportacji, które dotknęły zarówno Polaków, jak i Żydów.

22 czerwca 1941 r. – bez wcześniejszego wypowiedzenia wojny – wojska niemieckie zaatakowały ZSRS. Pięć dni później jednostki Wehrmachtu, konkretnie 71 Dywizji Piechoty, wkroczyły do Rawy. Miasto liczyło wówczas 11 146 mieszkańców, z czego ponad 7000 (około 62 proc.) stanowili Żydzi. W wyniku działań wojennych zniszczonych zostało ponad 100 budynków, a wiele innych uległo poważnym uszkodzeniom. Około 400 rodzin żydowskich straciło wtedy swój dobytek⁶⁸. Wkroczenie wojsk niemieckich część mieszkańców przyjęła z zadowoleniem, w mieście stanęły bramy triumfalne wykonane przez Ukraińców⁶⁹.

Niemieckie władze okupacyjne i eksterminacja pośrednia Żydów

Tereny, które po 17 września 1939 r. znajdowały się w sowieckiej strefie okupacyjnej, w czerwcu 1941 r. znalazły się pod okupacją niemiecką⁷⁰. 1 sierpnia 1941 r. obszary byłych województw lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego zostały włączone do utworzonego dystryktu Galicja. 15 września 1941 r. wprowadzono nowy podział administracyjny, który obowiązywał na terenie GG⁷¹. W miejsce dotychczasowych sowieckich obwodów i rejonów utworzono starostwa okupacyjne (Kreishauptmannschaft), obejmujące obszar kilku przedwojennych powiatów.

Rejon rawski, który do niedawna był integralną częścią ZSRS, w ramach nowego niemieckiego podziału administracyjnego stał się siedzibą starostwa. Na początku okupacji władzę w mieście objęła wojskowa 403 Komendantura Miejskowa

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ AŻIH, 211/896, Pismo Judenratu w Rawie Ruskiej do Żydowskiej Samopomocy Społecznej w Krakowie w sprawie sytuacji społeczności żydowskiej w Rawie Ruskiej, 24 XI 1941 r., s. 1.

⁶⁹ *Als Panzerjäger im Fronteinsatz* (DVD), reż. K. Höffkes, 2008 r.

⁷⁰ W. Bonusiak, *Polska podczas II wojny światowej*, Rzeszów 1999, s. 173.

⁷¹ G. Hryciuk, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*, Toruń 2005, s. 41.

(Ortskommandantur), w kolejnych dniach do Rawy Ruskiej wkroczyły jednostki tyłowe, w tym 56 Rezerwowy Pułk Grenadierów i 87 Kompania Łączności, mające na celu organizowanie zaplecza dla dywizji frontowych. Utworzony Kreis Rawa Ruska miał powierzchnię 2547 km kw. i liczył 142 000 mieszkańców⁷². Narodowością dominującą byli Ukraińcy, którzy stanowili 71 proc. ogółu mieszkańców (100 980 osób), kolejne pod względem wielkości grupy tworzyli Polacy – 18,9 proc. (26 853 osób), Żydzi – 8,7 proc. (12 460) i Niemcy (reichsdeutsche i volksdeutsche) – 1 proc. (1352 osoby)⁷³.

Wzrost dotychczasowej powierzchni i liczby mieszkańców wynikał z tego, że Kreis Rawa Ruska został powiększony o część terenów, które dotychczas także znajdowały się pod okupacją sowiecką, tj. o kawałek gmin Niemirów i Uhnów oraz znaczny fragment byłego powiatu lubaczowskiego z miastem Lubaczów⁷⁴. Po zmianach administracyjnych Kreis Rawa Ruska obejmował szesnaście gmin: Bruckenthal, Dobrosin, Horyniec, Krechów, Krowica Hołodowska, Lubaczów, Lubaczów-miasto, Lubycza Królewska, Magierów, Niemirów, Oleszyce, Potylicz, Rawa Ruska-miasto, Rawa Ruska, Uhnów i Wierzbiany⁷⁵.

Funkcję starosty rawskiego objął Hans-Walter Zinser. W lutym 1942 r. zastąpił go Gerhard Hager i zajmował to stanowisko do połowy lipca 1944 r.⁷⁶ Utworzono także urząd komisarza miejskiego (Stadtkommissar), sprawował go N. Laski. Aparat policyjny na terenie starostwa tworzyły: pluton żandarmerii (Gendarmerie Zug) z siedzibą w Rawie Ruskiej, któremu podlegały dwa posterunki żandarmerii w Rawie Ruskiej i Lubaczowie; Posterunek Policji Kryminalnej (Kriminalpolizei, w skrócie Kripo) z ośrodkiem w Rawie Ruskiej, podporządkowany ekspozyturze Policji i Służby Bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei – Aussendienststelle) w Sokalu pod dowództwem Oswalda Heyduka⁷⁷; i posterunki Ukraińskiej Policji Pomocniczej (Ukrainische Hilfspolizei) zlokalizowane w Rawie Ruskiej i wszystkich

⁷² Stan na sierpień 1942 r. (DALO, f. R-24, op. 1, spr. 258, Starostwo dystryktu lwowskiego. Departament Zarządzania Wewnętrznego. Podział ludności i pomocy. Statystyka ludności według miejscowości w starszym wieku. Sierpień 1942 – listopad 1943, s. 11).

⁷³ Stan na 15 IX 1942 r. (G. Hryciuk, J. Stoćkyj, *Studia nad demografią historyczną...*, s. 87).

⁷⁴ *Idem*, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu...*, s. 41.

⁷⁵ *Amtliches Gemeinde und Dorfverzeichnis...*, s. 12–13.

⁷⁶ M. Roth, *Herrenmenschen...*, s. 450, 512.

⁷⁷ D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenvernichtung...*, s. 415.

gminach. Wiosną 1942 r. na terenie miasta utworzono również kilkusobową placówkę Gestapo dowodzoną przez Helmuta Spätha⁷⁸.

Niemcy po wkroczeniu do Rawy zdewastowali synagogę i ponownie zbezczeszcili zwoje Tory⁷⁹. Podobnie było w Oleszycach. Od 7 sierpnia 1941 r. na terenie dystryktu Galicja zaczęło obowiązywać antyżydowskie ustawodawstwo, które dotychczas stosowano na terytorium GG. Jedną z pierwszych decyzji niemieckich władz okupacyjnych w Rawie Ruskiej było nałożenie na Żydów siedmiomilionowej kontrybucji oraz wprowadzenie zakazu opuszczania miasta i chodzenia chodnikiem, obowiązku noszenia opasek z gwiazdą Dawida na lewym przedramieniu oraz przymusu pracy dla wszystkich Żydów od 16. do 60. roku życia. Wielu z nich – upokorzonych – pracowało przy likwidacji starego kirkutu w centrum miasta. Na podstawie decyzji okupanta niemieckiego cmentarz postanowiono zniszczyć, wyrównać teren i przeprowadzić tamtędy drogę, przy której budowie wykorzystywano kamienie z porozbijanych macew⁸⁰. Podobne działania podjęto w drugim największym mieście starostwa – Lubaczowie, gdzie obowiązywały godzina policyjna oraz zakaz zgromadzeń powyżej trzech osób. Doszło także do aktów terroru, m.in. 29 czerwca 1941 r. w Niemirowie, gdzie zamordowano osiem osób, natomiast w samej Rawie dość częste były przypadki napaści i bicia⁸¹.

Nasilenie antyżydowskich i antypolskich akcji na terenie Kreis Rawa Ruska nastąpiło w lipcu i sierpniu 1941 r. Doszło wówczas do pierwszych masowych egzekucji – m.in. w lesie Wołkowica na południe od Rawy Ukraińska Policja Pomocnicza, na podstawie wcześniej sporządzonych list, zastrzeliła około 100 Żydów oskarżanych o współpracę z Sowietami. Kolejne odbyły się w Niemirowie w połowie lipca oraz 11, 14 i 16 sierpnia w oddalonym o 3 km od centrum Lubaczowa lesie Niwki, gdzie zamordowano około 40 osób, głównie Polaków⁸².

⁷⁸ W. Hanus, *Działalność volksdeutschów Władysława Serebyńskiego...*, s. 141.

⁷⁹ R.S. Huberband, *Z książki „Kiddush HaShem”* [w:] *Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska...*, s. 474.

⁸⁰ K.I. Lewin, *Przeżyłem...*, s. 98; Notacja Leah Rosenzweig (Lusi Kramer) udzielona Ronitowi Gabayowi, 13 X 1997, Interview code: 34376, USC Shoah Foundation, <http://protecting-memory-ua.org/rava-ruska/usnoistorychni-svidchennia>, dostęp 19 XI 2024 r.

⁸¹ A. Kruglov, M. Dean, *Rawa Ruska* [w:] *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos...*

⁸² T. Bereza, *Zapomniane ofiary „Siczy”. Las Niwki koło Lubaczowa, lato 1941 roku*, „Gazeta Horyniecka” 2017, nr 47.

W lipcu 1941 r. w Rawie Ruskiej utworzono czternastoosobową powiatową Radę Żydowską (Judenrat) pod przewodnictwem Szymona Brawermana. W kwietniu 1942 r. zastąpił go N. Schweitzer⁸³, który według Kurta Izaaka Lewina podlegał Niemców przeciwko Judenratowi i rawskim Żydom. „Okupant przyglądał się temu ze złośliwą satysfakcją, szcując jednych przeciw drugim. Schweitzerem i jego postępowaniem byli zachwyceni”⁸⁴. W opozycji do Schweitzera stał dr Josef Mendel, szanowany w mieście lekarz, który wielokrotnie sprzeciwiał się działaniom zarówno okupanta, jak i przewodniczącego Rady Żydowskiej. Za swoją postawę został aresztowany i zmarł w więzieniu⁸⁵.

Na terenie Rawy Ruskiej działały dwa judenraty – miejski i powiatowy. Temu ostatniemu podlegała Rada Żydowska utworzona w Lubaczowie, której przewodniczył Józef Osterman, i w Niemirowie, na której czele stanął Izrael Schall⁸⁶. Tworzone przez Niemców jako narzędzie administracji w celu kontroli ludności żydowskiej, rady były odpowiedzialne za organizację życia w getcie, rozdzielanie żywności i wykonywanie poleceń okupanta. W listopadzie 1941 r. spośród ponad 12 000 wszystkich Żydów zamieszkałych na terenie Kreis Rawa Ruska 7400 mieszkało w stolicy powiatu. Wielu żyło w skrajnym ubóstwie, cierpiąc z powodu głodu, zimna i chorób. Pomoc dla nich świadczyła powołana za przyzwoleniem Niemców w maju 1940 r. Żydowska Samopomoc Społeczna (Jüdische Soziale Selbsthilfe, ŻSS), która miała swoje agendy w Rawie Ruskiej (Żydowski Komitet Opiekuńczy Powiatowy, ŻKOP – przewodniczący Mojżesz Wattenberg) i Lubaczowie (Delegatura ŻSS, jej pracami kierował Major Schnitzer)⁸⁷.

Organizacja starała się zapewnić opiekę socjalną nad ludnością żydowską, organizowała kuchnie ludowe, wsparcie materialne i dawała możliwość zarabkowania. Środki pochodziły z dotacji władz okupacyjnych, pomocy zagranicznych

⁸³ Y. Walfus, *Moja próba...*, s. 233.

⁸⁴ K.I. Lewin, *Przeżyłem...*, s. 97.

⁸⁵ *Pinkas hakehillot Polin...*, s. 498–503.

⁸⁶ AYV, O.3/8327, Świadcstwo Icchaka Redlicha, listopad 1963 r., mps, s. 1–16.

⁸⁷ *Pismo Wydziału Spraw Ogólnych i Organizacyjnych Prezydium ŻSS w Krakowie do Delegatury ŻSS w Lubaczowie*, 17 IV 1942 r., AŻIH, 211/642, oprac. W. Wierzbieniec [w:] *Wojna i pamięć. Przewodnik po miejscach pamięci narodowej na terenie powiatu lubaczowskiego. Materiały z sympozjum naukowego zorganizowanego w dniu 4 września 2009 r. w 70. rocznicę wybuchu II wojny światowej w Muzeum Kresów w Lubaczowie*, red. S.P. Makara, B. Woch, J. Mazur, Lubaczów 2009 („Biblioteka Muzeum Kresów w Lubaczowie”, t. 4), s. 96–98.

organizacji żydowskich, dobrowolnych zbiórek i wpływów z podatków uiszczanych przez Żydów. Działalność ŻKOP i jego delegatury na terenie Kreis Rawa Ruska koncentrowała się głównie na zapewnieniu pomocy dzieciom i dożywianiu ludności w zorganizowanej kuchni ludowej. Zakres podejmowanych działań tylko w niewielkim stopniu zaspokajał potrzeby społeczne⁸⁸.

Aktion Reinhardt

Mniej więcej na przełomie września i października 1941 r. w kręgu najwyższych niemieckich władz nazistowskich zapadła decyzja o fizycznej eksterminacji Żydów zamieszkałych w GG. Nie jest wykluczone, że również wtedy został wydany rozkaz o budowie pierwszego ośrodka zagłady wyposażonego w stacjonarne komory gazowe⁸⁹. Na lokalizację obozu nieprzypadkowo wybrano Bełżec, stanowiący w dwudziestolecie międzywojennym integralną część powiatu rawskiego, w latach okupacji niemieckiej wchodzący najpierw w skład Kreis Tomaszów Lubelski, a od kwietnia 1940 r. – Kreis Zamość. Wieś leżąca na styku dystryktów lubelskiego, krakowskiego i galicyjskiego była idealnie skomunikowana zarówno z Lublinem, jak i ze Lwowem. Najprawdopodobniej pierwszymi ludźmi uśmierconymi gazem w tym miejscu była około 150-osobowa grupa żydowskich robotników przymusowych z Lubyczy Królewskiej pracujących przy budowie obozu⁹⁰.

Operacji eksterminacji społeczności żydowskiej w GG i Okręgu Białostockim nadano kryptonim „Reinhardt”⁹¹. Jej głównym celem była deportacja do gett i obozów setek tysięcy Żydów, a następnie ich fizyczna zagłada. Ponadto w ramach akcji planowano wykorzystanie ludności żydowskiej jako siły roboczej oraz przejęcie i zagospodarowanie pozostawionego przez nią mienia⁹². Zagłada Żydów w GG rozpoczęła się w marcu 1942 r. W pierwszej fazie deportacje objęły Mielec, Lublin

⁸⁸ W. Wierzbieniec, *Formy szukania pomocy i możliwości egzystencji przez Żydów w okresie Holocaustu na terenie obecnego powiatu lubaczowskiego – wybrane aspekty* [w:] *ibidem*, s. 116.

⁸⁹ R. Kuwałek, *Obóz zagłady w Bełżcu*, Lublin 2010, s. 30.

⁹⁰ M. Koper, *Lubycza Królewska...*, s. 211; R. Kuwałek, *Obóz zagłady w Bełżcu...*, s. 48; *idem*, *Obóz zagłady w Bełżcu 1941–1943* [w:] *Bełżec przez dzieje*, red. A. Urbański, Lublin 2008, s. 145.

⁹¹ Nazwa odnosiła się do nazwiska szefa RSHA i protektora Czech i Moraw Reinharda Heydricha zabitego w trakcie zamachu dokonanego przez czeski ruch oporu w maju 1942 r. w ramach operacji „Anthropoid” (więcej zob. B. Szyprowski, *Czechosłowackie grupy SOE i zamach na Heydricha HHHH*, Warszawa 2020).

⁹² R. Kuwałek, *Obóz zagłady w Bełżcu...*, s. 30.

i Lwów, a 19 marca także Rawę Ruską. Do tej ostatniej przybyły wtedy jednostki Służby Bezpieczeństwa (Sicherheitsdienst des Reichsführers SS, w skrócie SD) z Sokala. Aresztowano około 1000 Żydów, których następnie ulokowano w wagonach kolejowych i przetransportowano do niemieckiego obozu zagłady w Bełżcu. Według relacji świadka Wolfa Sambola, przybyłe jednostki SD wsparte przez Ukraińską Policję Pomocniczą zgromadziły się na placu nieopodal budynku Kripo. „Nikt nie próbował uciekać, wszystko poszło gładko, bez strzelaniny i walki, nikt nie wiedział, co go czeka. Zgromadzono około 1000 Żydów, głównie mężczyzn i starsze kobiety. Tego samego dnia załadowano ich do wagonów po sto i więcej osób i przewieziono do Bełżca”⁹³.

Stłoczeni w pociągach Żydzi, bez wody i pożywienia, tracili przytomność, a niektórzy umierali jeszcze przed dotarciem do celu. Wraz z rozpoczęciem masowych mordów w obozie zagłady w Bełżcu Rawa Ruska stała się istotnym węzłem transportowym. Przejeżdżały przez nią transporty z dystryktu galicyjskiego i krakowskiego oraz z krajów Europy: Austrii, Grecji, Jugosławii, Rumunii i Węgier, wiozące Żydów do komór gazowych i krematoriów. Według relacji świadków mogły się one składać nawet z 50–60 wagonów⁹⁴. Jak zapamiętał Franciszek Efraim Włoch, każdy z pociągów przybyłych do Rawy miał co najmniej półgodzinną przerwę na dworcu, czekano do chwili otrzymania z Bełżca telefonu, że obóz jest przygotowany na przyjęcie kolejnego transportu. Informacja była odbierana przez

⁹³ AŻIH, 301/4950, Protokół zeznania Żyda Wolfa Sambola w sprawie prześladowania i mordowania ludności żydowskiej w mieście Rawa Ruska w czasie okupacji niemieckiej, 4 V 1945 r., s. 4–5.

⁹⁴ AYV, O.3/1132, Świadeństwo Franciszka Efraima Włocha, 10 XII 1958 r., s. 2–3. Z kolei Lea Kramer szacuje liczbę wagonów przejeżdżających przez Rawę Ruską na 50–120 (zob. AYV, O.3/1957, Świadeństwo Lei (Rosenzweig) Kramer, 1957 r., s. 6). Robert Kuwałek w książce poświęconej obozowi zagłady w Bełżcu zamieścił fragment zeznania maszynisty Michała Kuśmierczyka: „Dziennie początkowo przychodziły dwa transporty, później ilość ta zwiększyła się do trzech. Były wypadki, że przychodziło cztery, a nawet pięć transportów. Wtedy dużo wagonów było pustych. Przeciętnie wagon liczył [...] 100–120 ludzi. Transport składał się [z] od 40 do 60 wagonów towarowych. Pierwsze transporty były szczelnie zapchane ludźmi. Wtedy nie było pustych wagonów. Pamiętam, że pytałem przez ciekawość urzędników ruchu na stacji Bełżec, ilu jest Żydów w transporcie, odpowiedziano mi, że 1500 osób, a innym razem powiedziano mi, że 1800”. Według Kuwałka przytoczona przez Kuśmierczyka liczba wagonów i wzmianka o pustych odnosi się już do drugiej fazy funkcjonowania ośrodka zagłady w Bełżcu, kiedy transporty były liczniejsze, wtedy także dochodziło do relatywnie częstych ucieczek z pociągów. Przypuszczalnie w marcu i kwietniu 1942 r. transporty posyłane do Bełżca, poza ewidentnie wielkimi, nie miały też tak dużej liczby wagonów (zob. R. Kuwałek, *Obóz zagłady w Bełżcu...*, s. 104).

specjalnego oficera niemieckiego urzędującego na dworcu i mającego bezpośredni kontakt z komendą obozu⁹⁵.

Transport, który wyruszył z Rawy Ruskiej do Bełżca 19 marca, był zatem jednym z pierwszych skierowanych do tego niemieckiego ośrodka zagłady. Wybór miejsca nie był przypadkowy, w myśl założeń Aktion Reinhardt deportacje na prowincji dystryktu Galicja miały się rozpocząć od miejscowości położonych przy głównej arterii Lwów–Bełżec. Rawa Ruska jako stacja komunikacyjna znajdująca się w bliskiej odległości od obozu zagłady w Bełżcu odgrywała istotną rolę.

W pierwszym okresie trwania Aktion Reinhardt transporty kolejowe przejeżdżające przez Rawę miały wagony zamknięte o niezakratowanych oknach. Z relacji Franciszka Efraima Włocha wynika, że z ludźmi przebywającymi w wagonach można było rozmawiać. „Żydzi pracujący na dworcu uprzedzali ich, że w odległości dwudziestu kilometrów jest obóz śmierci. Będący w wagonach nie wierzyli w to, twierdząc, że Niemcy wiozą ich na roboty”⁹⁶.

Niektórzy, mając świadomość grożącego niebezpieczeństwa, po odjeździe pociągu z rawskiego dworca w kierunku Bełżca podejmowali dramatyczną próbę wydostania się z transportu. Były to wyjątkowo karkołomne przedsięwzięcia, ponieważ w ostatnim wagonie znajdowali się strażnicy, którzy strzelali do uciekinierów. Wyskakujący z jadącego pociągu często odnosili obrażenia. Ranni, wracali do miasta lub kryli się w okolicznych lasach. Niemcy, zdawszy sobie sprawę z tego procederu, zaczęli umieszczać strzelców także na dachach wagonów⁹⁷. Jedną z osób, której udało się wydostać z pociągu jadącego do Bełżca, była Zelda Ginzberg. Tak zapamiętała tę chwilę: „[...] gdy pociąg ruszył i odjechał 8 km z Rawy, ja i pięć innych osób podważyło drzwi wagonu i rzuciło się. Gdy znalazłam się na ziemi, lała mi się krew z głowy i nóg. Strzelali do nas. Po godzinie [...] dotarłam do pewnej gojki, podając się za katoliczkę, ta przyjęła mnie”⁹⁸.

Od jesieni 1942 r. przejeżdżające przez Rawę transporty były już zakratowane. W świadectwie Franciszka Efraima Włocha możemy przeczytać:

⁹⁵ AYV, O.3/1132, Świadectwo Franciszka Efraima Włocha, 10 XII 1958 r., s. 3

⁹⁶ *Ibidem*, s. 4.

⁹⁷ K.I. Lewin, *Przeżyłem...*, s. 100; E. Unger, *Rawa Ruska i Bełżec...*, s. 227, E. Унгер, *Рава-Руська і Белжець на карті місць знищення*, http://protecting-memory-ua.org/images/rava_ruska/memoirs/Rava-Ruska-Yiddish-Parts.pdf, dostęp 18 XII 2024 r.

⁹⁸ AŻIH, 302/71, Pamiętnik Zeldy Ginzberg „Jak ja przeżyłam okupację 1941–1944”, mps, b.d., s. 2.

[...] straż była już nie tylko na końcu pociągu, ale i na tendrze⁹⁹ za lokomotywą. Zaczęły przybywać także transporty w wagonach z wapnem. Od zimy ludzie byli już nadzy i wyglądali jak szkielety. W pustych wagonach powracających z Bełżca przez Rawę znajdowaliśmy wygryzione zębami dziury, przez które ludzie wyrzucali dzieci względnie sami starali się wyskoczyć. Na szynach codziennie znajdowano kilka lub kilkanaście trupów takich desperatów¹⁰⁰.

Druga akcja eksterminacyjna na terenie Rawy Ruskiej miała miejsce 27 lipca 1942 r. Wzięły w niej udział dwie kompanie przybyłe ze Lwowa, tj. z niemieckiego 133 Batalionu Policijnego i 60 kompania Ukraińskiej Policji Pomocniczej, wsparte przez miejscowy pluton żandarmerii niemieckiej. Tego dnia deportowano do Bełżca około 2000 Żydów. Z relacji Wolfa Sambola wynika, że po pojawieniu się w Rawie niemieckich jednostek ludność spanikowała i zaczęła szukać schronienia.

Miasto wydawało się wymarłe – nie można było znaleźć żadnych Żydów. Wczesnym rankiem 27 lipca gestapo zmusiło Judenrat do udzielenia pomocy żydowskiej policji i grupie (jeden gestapowiec, jeden Żyd i jeden ukraiński policjant), którzy rozpoczęli chwytac Żydów w ich domach i schronach. Wyłapywano ludzi bez względu na wiek i płeć, wśród nich byli chorzy i bezradni. Liczba zatrzymanych sięgnęła 2000 osób [...]. Akcja różniła się od poprzedniej tym, że Ukraińcy zgromadzeni na placu bezlitośnie używali siły fizycznej, nawet w trakcie konwojowania na stację kolejową¹⁰¹. Ostatniej drodze towarzyszyło znęcanie [się], lament i krzyk dzieci, kobiet i mężczyzn¹⁰². Po tej akcji w mieście zaczęto rozmawiać o eksterminacji narodu żydowskiego, lecz nikt nie znał szczegółów¹⁰³.

⁹⁹ Tender – wagon specjalnej konstrukcji do przewozu węgla lub wody dla parowozu.

¹⁰⁰ AYV, O.3/1132, Świadcstwo Franciszka Efraima Włocha, 10 XII 1958 r., s. 5.

¹⁰¹ AŻIH, 301/4950, Protokół zeznania Żyda Wolfa Sambola w sprawie prześladowania i mordowania ludności żydowskiej w mieście Rawa Ruska w czasie okupacji niemieckiej, 4 V 1945 r., s. 5.

¹⁰² AIPN Rz, 602/1153, Akta karnej pomocy prawnej dotyczące odezwy GKBZH w Polsce z poleceniem przesłuchania świadków w sprawie zbrodniczej działalności policjantów ukraińskich prowadzonej w okresie okupacji hitlerowskiej na terenie Rawy Ruskiej, Protokół przesłuchania świadka Leona Góry, 2 VII 1980 r., k. 3.

¹⁰³ AŻIH, 301/4950, Protokół zeznania Żyda Wolfa Sambola w sprawie prześladowania i mordowania ludności żydowskiej w mieście Rawa Ruska w czasie okupacji niemieckiej, 4 V 1945 r., s. 5; W. Sambol, *Fragmenty pamiętnika* [w:] *Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska...*, s. 463–464.

Druga deportacja w Rawie zbiegła się z akcją deportacyjną przeprowadzoną przez okupanta niemieckiego w sąsiednim Niemirowie. W tym niewielkim mieście, w którym przed wojną mieszkało około 2500 Żydów, najistotniejszą rolę w Zagładzie odegrał posterunek Ukraińskiej Policji Pomocniczej dowodzony przez N. Pelacha. Według naocznego świadka Abrahama Schalla do rozpoczęcia Aktion Reinhardt w tym mieście doszło 15 lipca, „nikt nie wiedział ani nie czuł zbliżającego się niebezpieczeństwa”. Tego dnia o świcie przybyły do miasta jednostki żandarmerii niemieckiej i SD wsparte przez jednostki policji ukraińskiej, które ujęły około 800 Żydów (osoby starsze, kobiety i dzieci). Niektórym udało się ukryć lub zbiec do lasu, jeszcze inni – zrezygnowani – zgłaszali się dobrowolnie. Chorych, a także próbujących uciekać zabijano na miejscu¹⁰⁴. Ujętych przewieziono ciężarówkami do Rawy, skąd 27 lipca zostali wraz z innymi deportowani do obozu zagłady w Bełżcu. Pozostawione przez niemirowskich Żydów domy i mieszkania zostały splądrowane przez żandarmerię niemiecką, policję ukraińską i miejscową ludność¹⁰⁵.

Cytowany Abraham Schall wraz z rodziną byli wśród tych, którym udało się uciec. Po dwóch dniach wraz z innymi powrócili do miasteczka. W jego relacji czytamy:

Nie żyliśmy jednak spokojnie. Pierwsza akcja była bardzo nieoczekiwana, więc spodziewaliśmy się, że w każdej chwili może nadejść kolejna. [...] w takiej panice żyliśmy do września 1942 r. Jeszcze pod koniec tego miesiąca miejscowy Judenrat otrzymał rozkaz przesiedlenia wszystkich niemirowskich Żydów do Rawy Ruskiej [...]. Do celu dotarliśmy wieczorem. W tym samym czasie co my do Rawy dotarli także Żydzi z innych miejscowości położonych w obrębie Kreis, m.in. z Lubyczy Królewskiej, Magierowa, Potylicza i Uhnova. Po przybyciu na miejsce każdy musiał sobie znaleźć lokum na wyznaczonych trzech ulicach getta [...]. Ja i moja rodzina mieliśmy szczęście, gdyż znaleźliśmy nocleg u naszych znajomych. Byli jednak i tacy, którzy nie mieli w ogóle mieszkania, żyjąc na ulicy¹⁰⁶.

¹⁰⁴ AŻIH, 301/4950, Protokół zeznania Abrahama Schalla, mps, 4 V 1945 r., s. 2.

¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 3.

Po zakończeniu drugiej akcji Niemcy przystąpili do organizowania w Rawie getta. Było ono pozbawione elektryczności, ale jeszcze otwarte. Na jego terenie znajdowały się zaledwie dwie studnie. Zajmowało trzy ulice w najbiedniejszej części miasta¹⁰⁷. Na przełomie września i października 1942 r. w getcie stłoczono Żydów z pobliskich miejscowości, m.in. z Magierowa, Niemirowa, Potylicza, Lubyczy Królewskiej¹⁰⁸ i Uhnowa. Liczba osadzonych w getcie wzrosła do 10 000 osób. Na jedno pomieszczenie przypadało 20–30 Żydów.

Ludność, żyjąca w skrajnych warunkach egzystencjonalnych na tak niewielkiej przestrzeni, pozbawiona elementarnych warunków sanitarnych, pożywienia, wody, odzieży i lekarstw, doświadczyła masowej epidemii tyfusu, która każdego dnia pozbawiała życia około 20 osób. Równoległe z deportacjami do obozu zagłady Niemcy dokonywali pacyfikacji i masowych egzekucji. Tylko w październiku i listopadzie 1942 r. na terenie miasta i okolic życie straciło kilkaset osób¹⁰⁹.

10 października 1942 r. na terenie Kreis Rawa Ruska – pod nadzorem szefa placówki Gestapo w Rawie Ruskiej untersturmführera SS Helmuta Spätha – utworzono także getto w Lubaczowie. Składało się ono z dwóch wydzielonych części. Pierwsza zajmowała centralną część miasta od skrzyżowania przedwojennych ulic Mickiewicza i Piłsudskiego do przecięcia ulic Rynek i Konery, Kościuszki i Świętej Anny, Kościuszki i Piłsudskiego oraz Kościuszki i Tartacznej. Do połowy listopada 1942 r. było dzielnicą półotwartą. Tylko w niektórych miejscach – u zbiegu ulic Kościuszki, Piłsudskiego, Świętej Anny, Konery i Mickiewicza – rozciągnięto na drewnianych palach ogrodzenie z drutu kolczastego¹¹⁰. Swoisty mur getta stanowiły kamienice znajdujące się po północnej stronie rynku, w których drzwi pozabijano

¹⁰⁷ Obecnie część ulic Lwowskiej, Wasyla Stefanyka oraz Mychajła Drahomanowa.

¹⁰⁸ J. Peter, *Za trzy konie [w:] Tomaszowskie za okupacji*, wyd. 2, Tomaszów Lubelski 2019, s. 90–94; R. Kuwałek, *Obóz zagłady w Bełżcu...*, s. 63; M. Koper, *Lubycza Królewska...*, s. 212–216; Y. Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps*, Bloomington–Indianapolis 1999, s. 383.

¹⁰⁹ Były to egzekucje 3 X 1942 r. (zamordowano w okolicach Rawy Ruskiej 29 uciekinierów z pociągów do Bełżca); 4 X 1942 r. (w trakcie akcji pacyfikacyjnej na Lubyczę Królewską i wieś Kniазie zginęło 48 osób, w tym 16 Polaków i 32 Ukraińców. Również w wyniku październikowej pacyfikacji Lubyczy Królewskiej pognano do obozu zagłady w Bełżcu i tam zgładzono około 300 Żydów); w okresie 15–21 XI 1942 r. (56 osób w okolicy Rawy Ruskiej); 29 XI – 5 XII 1942 r. (60 osób w okolicy Rawy Ruskiej). Zob. *Rawa Ruska – akcja „Reinhardt”*, <https://teatrnn.pl/ar/ra-wa-ruska-akcja-reinhardt/>, dostęp 30 XI 2024 r.; M. Koper, *Lubycza Królewska...*, s. 214–215.

¹¹⁰ M. Kopf, *Tamten czas. Część V...*, s. 226.

deskami. Według Mariana Kopfa brak ogrodzenia wokół getta wynikał ze specyfiki zabudowy – „zabudowa żydowska porozrzucana i pomieszana była w wielu miejscach z budynkami aryjczyków”¹¹¹.

Druga część, znacznie mniejszych rozmiarów, obejmowała teren znajdujący się tuż za ul. Kościuszki w jej północnej części wraz z gmachem wybudowanym w okresie okupacji sowieckiej¹¹². Według ankiety GKBZH liczba Żydów umieszczonych w lubaczowskim getcie wahała się od 6000 do 7000 osób¹¹³. Osadzono w nim przede wszystkim Żydów z całego terenu Landkommissariatu¹¹⁴ oraz z Niemirowa i Potylicza. Jeszcze w październiku 1942 r. około 2000 Żydów deportowano do ośrodka zagłady w Bełżcu, część w tym samym miesiącu wysłano także do pobliskich obozów pracy w Cieszanowie, Dzikowie Starym i Płazowie. W ich miejsce w listopadzie sprowadzono około 2000 Żydów z gmin wiejskich Oleszyce, Potylicz i Niemirów.

Również tutaj warunki panujące na ulicach i podwórzach były przerażające. Wielkim problemem były nieczystości i stan higieniczno-sanitarny budynków. Wszystko to w połączeniu z powszechnym głodem i zimnem przyczyniło się do wybuchu epidemii tyfusu. Choroba, podobnie jak w Rawie, zebrała znaczne śmiertelne żniwo i stała się pretekstem do likwidacji getta. Według Loli Botner lubaczowscy Żydzi wówczas już wiedzieli, jakie jest prawdziwe przeznaczenie niemieckiego obozu zagłady w Bełżcu. W swojej relacji zapisała: „wszyscy jesteśmy w drzeniu i obawie, iż każda noc może przynieść kres życia”¹¹⁵. Żydzi, chcąc ratować życie, budowali podziemne schrony i inne kryjówki, w których mieli nadzieję przeczekać akcję¹¹⁶.

10 listopada 1942 r., na mocy rozporządzenia dowódcy SS i Policji w GG Friedricha Krügera, na terenie m.in. dystryktu Galicja utworzono tzw. żydowskie

¹¹¹ *Ibidem*.

¹¹² E. Szajowski, *Tylko ziemia została ta sama...*, s. 277–278.

¹¹³ AIPN, 2448/871, Ankiety GKBZH w Polsce oraz OKBZH w Warszawie zebrane w latach 1968–1972. Ankiety dotyczące województwa rzeszowskiego, powiat Lubaczów – getta – powiat Lubaczów, Informacja o zbrodniach hitlerowskich w Lubaczowie, k. 4 (PDF); AIPN GK, 163/58, Kwestionariusze o obozach i gettach na terenie województwa rzeszowskiego, Kwestionariusz dotyczący getta w Lubaczowie, 5 XI 1945 r., k. 115.

¹¹⁴ Landkommissariaty – komisariaty wiejskie, ekspozytury danego starostwa okupacyjnego zarządzane przez komisarza wiejskiego (Landkommissar). Tworzone na terenie powiatów wiejskich o większym obszarze.

¹¹⁵ L. Botner, *Z życia lubaczowskiego...*, s. 102.

¹¹⁶ *Ibidem*.

dzielnice mieszkaniowe, czyli getta wtórne¹¹⁷. Ich powstanie miało ułatwić Niemcom przeprowadzenie ostatecznej zagłady ludności żydowskiej.

W granicach opisywanego starostwa zorganizowano dwa takie getta – w Rawie Ruskiej oraz Lubaczowie, które odąd miały już charakter zamknięty: nie wolno było ich opuszczać pod groźbą kary śmierci. Pierwsze z nich zostało ostatecznie zamknięte 1 grudnia 1942 r., od tego momentu zakazano nawet czasowego wychodzenia poza jego granice w celu wykonywania pracy. Podobnie jak w wielu innych gettach na terenie dystryktu Galicja, wybuch epidemii tyfusu stał się pretekstem do rozpoczęcia akcji likwidacyjnej. W Rawie przeprowadzono ją 7–11 grudnia 1942 r. W obawie przed śmiercią wielu Żydów ukrywało się w schronach i bunkrach, zarówno na terenie getta, jak i poza nim. Wśród tych osób byli m.in. członkowie rodzin Postów, Grafów i Kłagów, którzy znaleźli schronienie w domu Fryderyka i Marii Czerwieniów, mieszkających przy ul. Asnyka w Rawie Ruskiej. Przebywali tam mniej więcej półtora roku, aż do wkroczenia Sowietów¹¹⁸.

Za przebieg akcji likwidacyjnej rawskiego getta odpowiadał przybyły z Drohobycza 14 oddział operacyjny 5 kompanii 24 Pułku Policji (Grupa Zadaniowa Północnego Okręgu Bezpieczeństwa – Einsatzkommando)¹¹⁹, wspierany przez SD z Sokala oraz miejscową żandarmerię niemiecką i policję ukraińską. Całością przedsięwzięcia kierował unterscharführer SS Josef Grzimek¹²⁰. Funkcjonariusze

¹¹⁷ *Rozporządzenie Wyższego Dowódcy SS i Policji w GG o tworzeniu żydowskich dzielnic mieszkaniowych w Okręgach Radom, Krakau i Galizien z 14 XI 1942 r.* [w:] „Żegota”. Rada Pomocy Żydom 1942–1945. Wybór dokumentów poprzedzony wywiadem Andrzeja Friszke z Władysławem Bartoszewskim, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2002, s. 52.

¹¹⁸ AŻIH, 301/6575, Zeznanie Marii Czerwień złożone do GKBZH w Polsce w sprawie uratowania w okresie okupacji niemieckiej przez jej rodzinę 11 Żydów w Rawie Ruskiej, 18 II 1967 r., s. 2; AIPN, 392/37, Akta dotyczące pomocy Fryderyka i Marii Czerwieniów, Oświadczenie przedstawicieli nowojorskich organizacji Congregation Bnai Levy Isaac Anshei Rawa Ruska i Rawa Ruska Relief Committee, Sama Essinga i Mosesa Katza, 27 V 1951 r., s. 64.

¹¹⁹ RGWA, f. 1323, op. 2, spr. 292 b, Raport 24 Pułku Policji (Rawa Ruska) z akcji przeciwko partyzantom, akcji eksterminacji Żydów i Cyganów itp., sierpień–grudzień 1942 r., s. 6 (cyfrowe kopie dokumentu zob. http://protecting-memory-ua.org/images/rava_ruska/historical_sources/1323-2-292b.pdf, dostęp 24 X 2024 r.).

¹²⁰ Josef Grzimek (1905–1950) – hauptscharführer SS, w latach 1942–1944 komendant niemieckich obozów pracy dla Żydów w Jaktorowie, Racie koło Rawy Ruskiej, Złoczowie i Bolechowie. Pod koniec 1943 r. objął stanowisko dowódcy ukraińskiej kompanii strażniczej w niemieckim obozie pracy przymusowej w Szebniach koło Jasła. Za zbrodnie wojenne na okupowanych przez Niemców ziemiach polskich na mocy wyroku Sądu Okręgowego w Warszawie z dnia 29 I 1949 r. skazany na karę śmierci, którą rok później wykonano przez powieszenie (S. Zabierowski, *Szebnie. Dzieje obozów hitlerowskich*, Rzeszów 1985, s. 85–90).

przed akcją otrzymali szczepionki przeciwko tyfusowi. Relacja cytowanego już Wolfa Sambola pokazuje nam grozę tych dni:

Ludność getta, która przeszła już dwie podobne akcje, zrozumiała, że ponownie zaczyna się coś strasznego. Żydowscy mieszkańcy miasta zamykali okna i drzwi swoich domów – nauczyli się już, że nawet prymitywnymi metodami można się bronić. Chorych chowali na strychach, w piwnicach czy przygotowywanych na tę okazję bunkrach. [...]. Na ulicach dzielnicy panowała głęboka cisza. Rozpoczęła się strzelanina. Wielu ludzi nie miało już gdzie się ukryć. Czekali na to, chowając się w swoich pokojach. Drzwi i okna zaczęły się trząść, była strzelanina [...]. Ktokolwiek został trafiony kulą, miał szczęście, że umarł natychmiast na miejscu [...]. Niniejszym na tym się nie skończyło. Codziennie wszystko powtarzano od początku¹²¹.

Z kolei Leon Góra zeznał przed prokuratorem OKBZH, że w czasie likwidacji getta był naocznym świadkiem kilku zbrodni dokonanych przez Niemców. W protokole przesłuchania świadka możemy przeczytać:

Policjant ukraiński tuż obok getta zabił kilkoma strzałami z karabinu młodą Żydówkę wraz z 2-letnim dzieckiem, które niosła na ręku. Ten sam świadek wyjawiał także, że mniej więcej w tym samym czasie jeden z niemieckich funkcjonariuszy w asyście dwóch policjantów ukraińskich w uliczce tuż obok getta naprzeciw sklepu spożywczego Dickensa zastrzelił kilku Żydów.

Góra wielokrotnie widział także pogonie i obławy na Żydów, którym udało się uciec z getta¹²².

W trakcie akcji około 3000 osób zamordowano na miejscu – w getcie, na nowym cmentarzu żydowskim i w lesie Kiczera, obok wsi Siedliska. Sam 14 oddział operacyjny zastrzelił na terenie getta 750 Żydów. Większość zwłok została zebrana i pogrzebana na cmentarzu w jednym z czterech zbiorowych grobów. Kolejnych

¹²¹ AŻIH, 301/4950, Protokół zeznania Żyda Wolfa Sambola w sprawie prześladowania i mordowania ludności żydowskiej w mieście Rawa Ruska w czasie okupacji niemieckiej, 4 V 1945 r., s. 6–7.

¹²² AIPN Rz, 602/ 1153, Protokół przesłuchania świadka Leona Góry, 2 VII 1980 r., s. 3.

nie mniej niż 2000 Żydów deportowano 11 grudnia 1942 r. do obozu zagłady w Bełżcu. Wśród nich byli m.in. Żydzi z Lubyczy i Niemirowa¹²³. Był to ostatni transport skierowany do tego miejsca¹²⁴.

Z ostatniej grupy Żydów wyselekcjonowano około 200 młodych osób, kobiet i mężczyzn. Część z nich ulokowano w miejscowych obozach pracy przymusowej we wsiach Rata i Kamionka nadzorowanych przez Josefa Grzimka¹²⁵, niektórych zaś przetransportowano do obozu janowskiego we Lwowie¹²⁶. W Rawie pozostała również grupa 60 Żydów, zwana „zespołem pogrzebowym”, którego zadaniem było wywożenie ciał zamordowanych współbraci i grzebanie ich w masowych grobach na cmentarzu¹²⁷.

Po grudniowej akcji eksterminacyjnej Rawa Ruska stała się oficjalnie w propagandzie niemieckiej *Judenfrei*, a więc „wolna od Żydów”. W swojej relacji urodzona w tym mieście Lusja Kramer zapisała:

[...] wiele w tym słowie treści straszliwej, tego ani rozum, ani ludzkie serce nie potrafiło pojąć [...]. *Judenfrei* znaczy, że w mieście nie będzie już dzieci żydowskich chodzących do szkoły, matek modlących się przy zapalonych piątkowych świecach ani mężczyzn żydowskich chodzących w kapotach do bożnicy [...]. Nie będzie także cmentarza żydowskiego, gdzie przy jakimś grobie rabin zaśpiewa, a krewny odmówi kadisz, nie będzie niczego, Rawa Ruska zniknie!¹²⁸

W sąsiednim Lubaczowie likwidację getta zaplanowano na 7 stycznia 1943 r. W jego unicestwieniu wziął udział przybyły z Rawy Ruskiej pluton niemieckiej

¹²³ AYV, O.3/8327, Świadek Redlicha, listopad 1963 r., mps, s. 10–11.

¹²⁴ W. Curilla, *Der Judenmord in Polen und die deutsche Ordnungspolizei 1939–1945*, Paderborn 2011, s. 803.

¹²⁵ AIPN GK, 296/77, t. 2, Akta w sprawie dotyczącej Josefa Grzimka, Zeznanie świadka Rudolfa Merkela, k. 323–325 (PDF).

¹²⁶ Obóz janowski – niemiecki obóz pracy i obóz koncentracyjny na przedmieściach Lwowa przy ul. Janowskiej funkcjonujący w latach 1941–1944. Więźniami tego miejsca byli głównie Żydzi, choć na początku przebywali w nim także Polacy i Ukraińcy. Zlikwidowany w listopadzie 1943 r. Liczbę ofiar w tym i innych ośrodkach na terenie Lwowa szacuje się na 200 000. Zob. M.M. Borwicz, *Uniwersytet zbirów. Rzecz o obozie janowskim we Lwowie 1941–1944*, Kraków 2014; D. Schenk, *Noc morderców. Kaźń polskich profesorów we Lwowie i Holocaust w Galicji Wschodniej*, Kraków 2011; J. Honigsman, *Zagłada Żydów lwowskich (1941–1944)*, Warszawa 2007.

¹²⁷ Ch. Spatzer, *Koniec mojego miasta Rawa Ruska...*, s. 260

¹²⁸ AYV, O.3/1957, Świadek Lei (Rosenzweig) Kramer, 1957 r., s. 7.

żandarmerii. Schemat działań był podobny do tego zastosowanego w Rawie, a mianowicie oddział żandarmerii przy wsparciu ukraińskiej i żydowskiej policji działał w niewielkich, trzy- lub czteroosobowych grupach (jeden policjant ukraiński i żydowski w asyście jednego lub dwóch żandarmów niemieckich). Wraz z rozpoczęciem akcji zamknięto wszystkie bramy wylotowe u zbiegu ulic do getta, zabezpieczała je żandarmeria niemiecka i policja ukraińska¹²⁹.

Tragizm tych dni oddaje także zapis w zachowanej kronice parafialnej, w której pod datą 7 stycznia możemy przeczytać: „Już od wczesnego ranka Żydzi zdradzają zaniepokojenie i podobno co młodszy rozbiegają się po ulicy. [...] widzimy, jak milicjanci żydowscy wyprowadzają z domu Żydów i ustawiają ich do transportów. Wiele z tego odbywa się na wprost naszych okien. Gęstym strzałem odpowiadają liczne zwłoki leżące bez wyboru wszędzie”¹³⁰.

Zapis w kronice jest zbieżny z relacją świadków Stanisława Młodzieńskiego, Adama Baumaną czy Mariana Kopfa¹³¹. Transport z ludnością żydowską, liczący około 2000 osób, wyruszył w ostatnią drogę ze stacji w Lubaczowie do niemieckiego obozu zagłady w Sobiborze¹³². Część Żydów rozstrzelano na terenie getta, cmentarza i na tzw. Polach Plebańskich pomiędzy Dachnowem a Mokrzycą, w odległości 3 km od centrum miasta. Do dwóch ostatnich miejsc zwożono także ciała zamordowanych Żydów¹³³.

Następnego dnia oprawcy szukali w getcie kryjówek, w których mogli ukryć się Żydzi. Odnalezionych, podobnie jak dnia poprzedniego, pędzono pod eskortą na Pola Plebańskie, gdzie byli oni rozstrzeliwani i grzebani. Niektórym Żydom udało się uciec w trakcie akcji likwidacyjnej i schronić w lasach, m.in. koło Oleszyc¹³⁴.

¹²⁹ Notacja Stanisława Młodzieńskiego, 10 III 2009 r., USHMM, RG-50.488.0273, transkrypcja: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn45093>, dostęp 19 XII 2024 r.

¹³⁰ Archiwum Parafii pw. św. Stanisława w Lubaczowie, Parafia lubaczowska w wojnie (1939–1945), rok 1943, rkps, s. 75.

¹³¹ Notacja Stanisława Młodzieńskiego, 10 III 2009 r., USHMM, RG-50.488.0273, transkrypcja: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn45093>, dostęp 19 XII 2024 r.; M. Kopf, *Tamten czas. Część VI...*, s. 346.

¹³² W trakcie likwidacji getta w Lubaczowie miejscowych Żydów deportowano do niemieckiego obozu zagłady w Sobiborze, gdyż w połowie grudnia 1942 r. Niemcy przystąpili do likwidacji ośrodka w Bełżcu (W. Hanus, *Działalność volksdeutschów Władysława Serebryńskiego...*, s. 144).

¹³³ Notacja Ludwika Cencory, 24 VIII 2009 r., USHMM, RG-50.488.0282, transkrypcja: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn45103>, dostęp 30 XI 2024 r.

¹³⁴ A. Crisci, A. Kruglov, *Lubaczów* [w:] *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos...*, s. 802.

W ciągu tygodnia zostali oni jednak odnalezieni i rozstrzelani na cmentarzach katolickim i żydowskim w Oleszycach (łącznie 174 osoby). Wszystkich pogrzebano w siedmiu zbiorowych grobach (w każdym znajdowało się 20–30 ciał)¹³⁵.

Wracając do wydarzeń w Rawie Ruskiej – tuż po likwidacji tamtejszego getta w mieście w dalszym ciągu znajdowało się co najmniej 160 Żydów przebywających tu legalnie (tj. wspomniany „zespół pogrzebowy” i około 100 robotników trudniących się porządkowaniem terenu po byłym getcie) oraz pewna liczba osób ukrywających się w dobrze zamaskowanych kryjówkach na terenie zlikwidowanego getta, którzy swoją egzystencję zawdzięczali m.in. wspomnianym robotnikom. Jako pierwsi – po wykonaniu powierzonego zadania – zostali uśmierceni członkowie „zespołu pogrzebowego”. Egzekucji dokonano w marcu 1943 r. na miejscowym kirkucie¹³⁶.

Ukrywający się w getcie podjęli rozpaczliwą próbę zbrojnego oporu. Udało im się pozyskać broń, w czym pomogła miejscowa ludność, m.in. żołnierz AK Mariusz Koziarczyk¹³⁷. Z jego relacji wynika, że w maju 1943 r. dostarczył on kilka sztuk broni pewnej grupie, na której czele stał Żyd Szame¹³⁸. Polak zapamiętał także imię i nazwisko innego Żyda biorącego udział w tym desperackim zrywie, był to Kaumen Drucker. Powstańcy – według Franciszka Efraima Włocha – „zabarykadowali się w piwnicach i na wezwanie opuszczenia mieszkań, poparte ostrzeliwaniem, odpowiedzieli strzałami i granatami. Rozpoczęła się regularna bitwa”. Z relacji tego samego świadka wynika, że pacyfikacją powstania miała kierować żona Josefa Grzimka, która tego dnia przejęła od męża dowództwo i nakazała wykorzystać miotacze ognia. Do Żydów ratujących się z pożaru – według świadka – strzelała osobiście z pistoletu maszynowego¹³⁹.

¹³⁵ Z. Kubrak, *Holokaust w Oleszycach...*, s. 52.

¹³⁶ Ch. Spatzer, *Koniec mojego miasta Rawa Ruska...*, s. 260

¹³⁷ Mariusz Julian Koziarczyk s. Walentego i Walerii Schmidt, ur. 23 X 1923 r. w Łańcucie – w latach okupacji mieszkał w Rawie Ruskiej i pracował jako kelner w miejscowej restauracji kolejowej prowadzonej przez jego wujka Jerzego Łożyńskiego. Wraz z bratem Ryszardem należał do Obwodu AK Rawa Ruska. Obydwaj w grudniu 1943 r. zostali aresztowani przez żandarmerię niemiecką za działalność konspiracyjną. Przebywał w areszcie w Rawie i w lwowskim więzieniu przy ul. Łąckiego. Ryszard Koziarczyk został w kwietniu zamordowany na terenie więzienia, Mariusza zwolniono w marcu 1944 r. Po wojnie zamieszkał w Kielcach (AŻIH, 349/24/550, Pismo Mariusza Koziarczyka do ŻIH w Warszawie, 10 IV 1984 r., k. 2–11; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach (dalej AIPN Ka), 53/1, Karta z kartoteki osób upoważnionych do prac tajnych (MOB) WUSW w Katowicach, Bielsku-Białej i Częstochowie dotycząca Mariusza Koziarczyka.

¹³⁸ AŻIH, 349/24/550, Pismo Mariusza Koziarczyka do ŻIH w Warszawie, 10 IV 1984 r., k. 5.

¹³⁹ AYV, O.3/1132, Świadcstwo Franciszka Efraima Włocha, 10 XII 1958 r., s. 5.

Próba zbrojnego oporu się nie powiodła¹⁴⁰. Według Koziarczyka przywódcy walczących Żydów wraz z kilkoma innymi osobami wydostali się z getta i zginęli w potyczce z żandarmerią niemiecką przy drodze wiodącej z Potylicza do Rawy Ruskiej¹⁴¹.

Od 1 maja 1943 r. w Rawie przebywało także około 300 Żydów, których przewieziono ze zlikwidowanego obozu pracy przymusowej w Mostach Wielkich¹⁴². Ostateczny kres Żydów w Rawie nastąpił 8–10 czerwca 1943 r. – w pobliskim lesie Borowe wymordowano wówczas tych, których przywieziono z Mostów Wielkich, i tych, którym udało się przetrwać powstanie w dobrze zamaskowanych kryjówkach na terenie byłego getta. Ostatnich ukrywających się wywabiono z ukrycia, stosując fałszywą obietnicę przeniesienia do obozu pracy przymusowej w Potyliczu i Racie, a następnie wymordowano¹⁴³.

Łącznie podczas Aktion Reinhardt śmierć poniosło nie mniej niż 12 000 Żydów z terenu Kreis Rawa Ruska. Zagłada ludności żydowskiej na omawianym obszarze była prowadzona do końca okupacji niemieckiej. Zakończenia wojny doczekało nie mniej niż 80 Żydów, a więc garstka spośród kilkunastotysięcznej społeczności żydowskiej starostwa. Podana liczba odnosi się wyłącznie do tych osób, które w latach wojny przebywały, a następnie ukrywały się na terenie omawianego starostwa lub danego dystryktu. Nie policzono Żydów, którzy w 1940 r. zostali deportowani z rejonu rawskiego w głąb ZSRS, po wojnie powrócili do kraju, a następnie wyemigrowali do Izraela, Stanów Zjednoczonych lub innych państw. Przeszli oni gehennę zesłania, wiele osób zmarło już w trakcie transportu, a tysiące nigdy nie powróciło do ojczyzny. Ale wywózka na wschód ocaliła ich przed Zagładą, jaka wydarzyła się na okupowanych ziemiach polskich¹⁴⁴.

¹⁴⁰ AŻIH, 301/4950, Protokół zeznania Żyda Wolfa Sambola w sprawie prześladowania i mordowania ludności żydowskiej w mieście Rawa Ruska w czasie okupacji niemieckiej, 4 V 1945 r., s. 8.

¹⁴¹ AŻIH, 349/24/550, Pismo Mariusza Koziarczyka do ŻIH w Warszawie, 10 IV 1984 r., k. 10.

¹⁴² Formalnie getto szczątkowe, przekształcone jesienią 1942 r. w obóz pracy przymusowej dla Żydów w Mostach Wielkich z podziałem na kobiety i mężczyzn, nadzorowane przez SS. Uwięzieni Żydzi pracowali m.in. w tartaku czy przy budowie linii kolejowej. Komendantem obozu został obersturmführer SS Willi Schulze. Do likwidacji obozu doszło 1 maja 1943 r., część osadzonych wymordowano na miejscu, pozostałych osadzono w obozie janowskim i Rawie Ruskiej (A. Kruglov, M. Dean, *Mosty Wielkie* [w:] *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos...*, s. 808–810).

¹⁴³ A.И. Круглов, *Рава Русская* [w:] *Холокост на территории СССР...*, s. 832.

¹⁴⁴ Zob. m.in. Notacja Awrachama Woltsera, 17 II 2004 r., identyfikator: 4899284, AYV, <https://collections.yadvashem.org/en/documents/4899284>, dostęp 23 XII 2024 r.; Notacja Rosy Shoshany Bly, 7 XII 2008 r., identyfikator: 7573767, AYV, <https://collections.yadvashem.org/en/documents/7573767>,

Tabela 1. Szacunkowe dane ofiar Aktion Reinhardt na terenie Kreis Rawa Ruska

Kreis Rawa Ruska	Liczba ludności żydowskiej przed II wojną światową		Liczba żydowskich ofiar Aktion Reinhardt		Deportacje		Masowe egzekucje	
	stan na 15 IX 1942	stan na 1 III 1943	1942	1943	do obozu zagłady w Bełżcu	do obozu zagłady w Sobiborze	1942	1943
	12 460	285	co najmniej 8000	około 4000	19 III 1942 27 VII 1942 X 1942 7–11 XII 1942	8 I 1943	druga połowa VIII połowa IX początek X połowa XI 7–11 XII	8–14 I 13 II połowa V 8–10 VI

Źródło: AŻIH, 301/4950, Protokół zeznania Abrahama Schalla i Wolfa Sambola, mps, 4 V 1945 r., s. 1–11; Tabela 8. Powiat Rawa Ruska [w:] T. Berenstein, *Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja (1941–1943)*...; R. Kuwałek, *Obóz zagłady w Bełżcu*..., s. 235–251; G. Hryciuk, J. Stokij, *Studia nad demografią historyczną*..., s. 87–88; Rawa Ruska [w:] *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos During...*, s. 648–650; C. Crisci, A. Kruglov, *Lubaczów* [w:] *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Ghettos*..., s. 801–802; A. Kruglov, M. Dean, *Rawa Ruska* [w:] *ibidem*, s. 819.

Z 80 Żydów, którym udało się przetrwać Holokaust, większość uratowała się na terenach miejskich Kreis Rawa Ruska. W miastach starostwa, a więc w Rawie Ruskiej, Lubaczowie, Niemirowie i Uhnowie, uratowało się łącznie 31 Żydów, na wsi – 24. Kolejnych 15–20 Żydów urodzonych i zamieszkałych w czasie wojny na terenie starostwa rawskiego przeżyło okupację niemiecką na „aryjskich papierach” w innych częściach okupowanego kraju lub na robotach przymusowych w Rzeszy Niemieckiej.

W ratowanie Żydów na terenie Kreis Rawa Ruska było zaangażowanych nie mniej niż 35 Polaków, co najmniej 6 Ukraińców i 1 Niemiec. W miastach co najmniej 25 Polaków ocaliło życie nie mniej niż 52 Żydom. Najwięcej osób uratowali Fryderyk i Maria Czerwieniowie, Jerzy Łogiński i Leonard Bartlakowski *vel* Robert Krysiński. Ten ostatni był jedynym znanym nam Niemcem zaangażowanym w ratowanie Żydów na omawianym obszarze. Wszyscy wymienieni mieszkali w Rawie Ruskiej. Czerwieniowie w swoim domu przez półtora roku ukrywali 12 Żydów z rodzin Postów, Kłagów, Grafów i Dillerów¹⁴⁵. Łogiński w skrytce na poddaszu swojej kamienicy w centrum miasta ukrywał pięcioro Żydów: Berischa Steinfelda i jego żonę Lolę, Dana Bergera i jego żonę Fajgę oraz ich krewną Matyldę Kleiner. Ponadto tuż przed likwidacją getta wydostał z niego – na prośbę rodziców – półtoraroczną córkę Steinfeldów, Brajndłę¹⁴⁶. Leonard Bartlakowski – urodzony w Berlinie w polskiej rodzinie naturalizowanej w Niemczech¹⁴⁷ i pracujący w latach okupacji dla niemieckiej żandarmerii w Rawie Ruskiej jako tłumacz – w swoim mieszkaniu w centrum miasta, w skrytce pod podłogą, ukrywał czworo Żydów: Abrahama Weidenfelda i jego żonę Annę, Romanę Kessler i Stefanię Reicher¹⁴⁸.

Z kolei na terenach wiejskich omawianego starostwa co najmniej 14 Polaków ocaliło życie nie mniej niż 20 Żydom. Najwięcej osób uratowali Anna i Andrzej

dostęp 23 XII 2024 r.; Notacja Jeszajahu Zimermana, 2 IV 2019, identyfikator: 13431373, AYV, <https://collections.yadvashem.org/en/documents/13431373>, dostęp 23 XII 2024 r.

¹⁴⁵ W. Hanus, *Sprawiedliwi z Rawy Ruskiej. Fryderyk i Maria Czerwieniowie, Bazyli Chmielewski*, „Biuletyn IPN” 2022, nr 3 (196), s. 75.

¹⁴⁶ AŻIH 349/24/1079, Dokumentacja sprawy dotyczącej Jerzego Łogińskiego, Oświadczenie Dana Bergera, b.d., s. 5–6.

¹⁴⁷ W bazie Sprawiedliwych wśród Narodów Świata prowadzonej przez Instytut Yad Vashem figuruje jako osoba narodowości niemieckiej.

¹⁴⁸ Bartlakowski Leonard, <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4013818>, dostęp 30 XII 2024 r.

Antonikowie oraz ich córka Ludwika ze wsi Lisie Jamy oraz Antoni Dorota i jego córka Aniela ze wsi Młodów (obie miejscowości znajdują się pod Lubaczowem). Pierwsza z rodzin uratowała Szmuela i Esterę Brochów, ich syna Hersza oraz siostrzenicę Malkę Stupp, ukrywając wszystkich na strychu stodoły, druga przez prawie trzy lata przechowywała w podziemnej skrytce pod stodołą trzysobową rodzinę Remerów¹⁴⁹.

Jeśli chodzi o osoby narodowości ukraińskiej (które przed wojną były obywatelami państwa polskiego), to na omawianym obszarze w ukrywanie Żydów były zaangażowane co najmniej cztery rodziny. Jekaterina Kleban na prośbę rodziny Lapp przyjęła pod swój dach ich ośmioletnią córkę Ruzię. Młoda Żydówka spędziła u kobiety ponad dwa lata i doczekała wkroczenia Sowietów. Anna i Roman Wywroczy w oddalonej o 3 km na północ od Rawy wsi Rata uchronili przed Zagładą niemowlę, córeczkę małżeństwa Schlettnerów którą ukrywali w swoim domu przez rok i cztery miesiące. Także zamieszkała w Lipinie Maria Ganczar w swoich zabudowaniach ukrywała byłych sąsiadów Mosesa i Chanę Adlerów, którzy wcześniej przebywali w domu Wasyla Nachacza w pobliskiej wsi Zalesie. Ten ostatni od lata 1943 do marca 1944 r. ukrywał (pobierając za to stałe wynagrodzenie) łącznie sześcioro Żydów. Trzech z nich – o nazwiskach Cioma, Flajszer i Dekiel – pod koniec 1943 r. przeniosło się do mieszkających w tej samej wsi Feliksa i Wiktorii Balawendrów. Losy Marii Ganczar, Wasyla Nachacza i małżeństwa Balawendrów potoczyły się tragicznie. Wszyscy za pomoc Żydom zostali aresztowani i osadzeni w areszcie żandarmerii niemieckiej w Rawie Ruskiej, a następnie przewiezieni do zakładu karnego we Lwowie i tam straceni¹⁵⁰. Z ukrywanych przez nich Żydów okupację przeżył tylko Cioma¹⁵¹. To jedyne znane nam przypadki z terenu Kreis Rawa Ruska, kiedy udzielający pomocy Żydom ponieśli śmierć.

Wymienieni – z wyjątkiem rodziny Balawendrów – zostali odznaczeni medalem „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata”. Łącznie na okupacyjnym obszarze

¹⁴⁹ *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holokaustu. Polska*, t. 1, red. I. Gutman, Kraków 2009, s. 8–9, 136.

¹⁵⁰ Zob. A. Namysło, *Wasyl Nachacz, Maria Ganczar [w:] Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Warszawa 2019, s. 243.

¹⁵¹ E. Rączy, *Feliks i Wiktoria Balawendrowie [w:] Represje za pomoc Żydom na ziemiach polskich...*, s. 91–92.

starostwa rawskiego tym wyróżnieniem przyznawanym przez Instytut Yad Vashem zostało uhonorowanych 21 Polaków¹⁵², 5 Ukraińców¹⁵³ i 1 Niemiec¹⁵⁴.

Jak już wspomniano, 15–20 Żydów na terenie Kreis Rawa Ruska przeżyło dzięki tzw. aryjskim dokumentom, pozyskanym zarówno od Polaków, jak i od Ukraińców, za darmo lub odpłatnie. Wśród uratowanych w ten sposób były m.in. Lusja Kramer, Helena Flaum, Ruth Haskell, Zelda Ginzberg i Ewa Kleiner. Zelda Grinzberg, zaopatrzona w metrykę urodzenia wystawioną na imię Ksenii Wasilewskiej, jako Ukrainka wyjechała na Wołyn i tam, pracując w jednym z gospodarstw, doczekała wkroczenia Sowietów¹⁵⁵. Pozostałe kobiety trafiły na roboty przymusowe do III Rzeszy.

Chaim Spatzer, Hertz Graf i jego szwagier N. Graf przeżyli lata okupacji w jednym z leśnych bunkrów w okolicach Rawy. Przetrwali m.in. dzięki pomocy znajomego Ukraińca, który dostarczał im pożywienie¹⁵⁶. Samuel Sztork z Rawy przeżył okupację, kryjąc się w Lasach Horynieckich, gdzie nawiązał kontakty z jednym z tamtejszych sowieckich oddziałów partyzanckich¹⁵⁷. Podobnie Nathan Zimmerman i Israel Satz – przetrwali dzięki temu, że w maju 1941 r. zaciągnęli się do Armii Czerwonej¹⁵⁸. Ben Zion Friedman ukrywał się w lasach nieopodal Brodów¹⁵⁹. W niektórych relacjach uratowanych Żydów z terenu Kreis Rawa Ruska brakuje informacji o tym, kto udzielił im wsparcia. Tak jest choćby w przypadku Simona Huberbanda, Ady Weichselbaum czy Jeszuy Wallfussa.

¹⁵² Andrzej i Anna Antonikowie oraz Ludwika Janczura z d. Antonik (Lisie Jamy koło Lubaczowa); Bazyli Chmielewski (Rawa Ruska); Fryderyk i Maria Czerwieniowie (Rawa Ruska); Antoni Dorota i Aniela Mirkowska z d. Dorota (Młodów koło Lubaczowa); Jerzy Łogiński (Rawa Ruska); Walerian i Katarzyna Góra oraz Katarzyna Baran (Rawa Ruska); Marian Kocielski (Lubaczów); Józef Kulpa (Lubaczów); Jerzy Łogiński (Rawa Ruska); Witold Mączak (Oleszyce koło Lubaczowa); Helena Piestrak-Fiutowska (Oleszyce); Józef i Zofia Piotrowscy (wieś Górki koło Rawy Ruskiej); Zofia Pomorska (Lubaczów); Jan Wużyński (Horyniec koło Lubaczowa).

¹⁵³ Maria Ganczar (Lipina koło Lubaczowa); Jekaterina Kleban (Potylicz); Wasyl Nachacz (Zalesie koło Lubaczowa); Roman i Anna Wywroczy (Rata koło Rawy Ruskiej).

¹⁵⁴ Romuald Bartłakowski.

¹⁵⁵ AŻIH, 302/71, Pamiętnik Zeldy Ginzberg „Jak ja przeżyłam okupację 1941–1944”, s. 1–5.

¹⁵⁶ Ch. Spatzer, *Koniec mojego miasta Rawa Ruska...*, s. 393–395. Imię i nazwisko tego Ukraińca nie są znane.

¹⁵⁷ A.S. Sztork, *Wśród partyzantów* [w:] *Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska...*, s. 450–461.

¹⁵⁸ N. Zimmerman, *Ten, który pozostał przy życiu* [w:] *ibidem*, s. 517.

¹⁵⁹ B.Z. Friedman, *Przez co przeszliśmy...*, s. 467–471.

Zachowały się również informacje o zaangażowaniu duchownych i sióstr Kościoła katolickiego w ratowanie Żydów na terenie starostwa rawskiego podczas okupacji niemieckiej. Moni Grauer we wspomnieniach zapisał: „ukryłem się w klasztorze w Rawie [Ruskiej] za zgodą księdza [Jana] Podczerwieńskiego, który był przyjacielem naszej rodziny”¹⁶⁰. Z relacji Leona Hirsza z Rawy Ruskiej wynika, że jako dziesięcioletni chłopiec otrzymał on pomoc od księdza. Z kolei w Lubaczowie i Oleszycach dwaj duchowni – ks. Stanisław Sobczyński i ks. Józef Mroczkowski – wydali co najmniej trzy metryki chrztu dla Lusi Grünspan, Estery Vogiel i Pepci Blaiberger. Księża działali na prośbę Polek Zofii Pomorskiej i Jadwigi Fusińskiej¹⁶¹.

Pomocy Żydom na terenie Rawy Ruskiej udzielało także zgromadzenie sióstr albertynek. Z relacji s. Waleriany (Praksedy Żukowskiej) wynika, że siostry w prowadzonej przez siebie placówce na terenie miasta ukrywały dziecko żydowskie, które przeżyło lata wojny i okupacji¹⁶².

Na terenie Kreis Rawa Ruska nie odnotowano pomocy zorganizowanej świadczonej Żydom przez Radę Pomocy Żydom „Żegota” czy Armii Krajowej. Żołnierze AK podejmowali wprawdzie zabiegi na rzecz ratowania miejscowej ludności żydowskiej, jednak były to inicjatywy oddolne. Zachowały się dwie relacje na ten temat, jedna pochodzi od beneficjenta pomocy, druga – od osoby pomoc taką świadczącej. Pierwsza to wspomnienie Berneya Bergera, któremu od kwietnia 1944 r. pomagał się ukrywać w lasach pod Rawą były kolega z lat szkolnych, a jednocześnie żołnierz AK Stanisław Lętowiec¹⁶³. Polak pomógł Bergerowi wybudować niewielką kryjówkę, a następnie dostarczał mu pożywienie i ubrania¹⁶⁴. Żołnierzem miejscowego Obwodu AK zaangażowanym w pomoc Żydom był wspomniany już wcześniej Mariusz Koziarczyk, który w swoim rodzinnym domu w Rawie Ruskiej

¹⁶⁰ M. Garuer, *Zostałem uratowany* [w:] *Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska...*, s. 484.

¹⁶¹ E. Rączy, I. Witowicz, *Polacy ratujący Żydów na Rzeszowszczyźnie w latach 1939–1945 / Poles Rescuing Jews in the Rzeszów Region in the Years 1939–1945*, Rzeszów 2011, s. 105; Z. Kubrak, *Dzieje Lubaczowa...*, s. 735.

¹⁶² K.M. Babraj, „Być dobrym jak chleb”. *Domy zakonne Zgromadzenia Sióstr Albertynek Posługujących Ubogim od 1891 do 2009 roku*, Kraków 2010, s. 168–169.

¹⁶³ Nazwisko mogło być pisane inaczej.

¹⁶⁴ Notacja Berneya Bergera udzielona Suzanne Roberts, 21 III 1996, Interview code: 13485, USC Shoah Foundation, <http://protecting-memory-ua.org/rava-ruska/usnoistorychni-svidchennia>, dostęp 10 XII 2024 r.

ukrywał przez pewien czas pięcioro Żydów z rodzin Schipermannów, Bergerów i Kleinerów, a w maju 1943 r. dostarczył broń grupie Żydów ukrywających się na terenie byłego getta w Rawie Ruskiej¹⁶⁵.

Przedstawione dane oraz przykłady pomocy udzielanej Żydom na terenie Kreis Rawa Ruska pozwalają wyciągnąć wnioski, że to Polacy – mimo wyższego odsetka ludności ukraińskiej na omawianym obszarze – w większym stopniu angażowali się w ratowanie Żydów. Wynikać to mogło zarówno z uwarunkowań społeczno-politycznych, jak i wzajemnych relacji polsko-ukraińsko-żydowskich w latach okupacji niemieckiej, konfliktów, których zarzewiem były m.in. napięcia społeczne sięgające II RP.

Większa liczba Żydów przetrwała w miastach. Było to spowodowane zapewne łatwiejszym dostępem do kryjówek i możliwością zdobycia fałszywych aryjskich dokumentów, a także specyfiką struktury społecznej. Przed wojną miasta starostwa rawskiego były w dużej mierze zamieszkane przez Żydów¹⁶⁶, co skutkowało licznymi kontaktami. Miasto dawało więc poczucie większej pewności i bezpieczeństwa, niekiedy można było bowiem liczyć na pomoc ze strony dawnych znajomych. Dodatkowym czynnikiem zwiększającym zagrożenie ukrywania się na wsi była zbrojna działalność UPA.

* * *

Tekst stanowi próbę omówienia przebiegu zagłady ludności żydowskiej na jednym z prowincjonalnych obszarów wschodniej części byłego województwa lwowskiego, który w latach 1941–1944 zyskał rangę niemieckiego starostwa okupacyjnego (Kreis Rawa Ruska). Na podstawie dostępnych źródeł archiwalnych, relacji świadków i literatury przedmiotu przedstawiono kolejne etapy tego procesu – od pierwszych aktów przemocy po wkroczeniu Niemców w czerwcu 1941 r., przez utworzenie getta i jego funkcjonowanie, aż po deportację do obozu w Bełżcu i ostateczną eksterminację. Ukazano zarówno bezpośrednie działania niemieckiego

¹⁶⁵ AŻIH, 349/24/550, Pismo Mariusza Koziarczyka do ŻIH w Warszawie, 10 IV 1984 r., k. 3.

¹⁶⁶ Żydzi stanowili większość mieszkańców Rawy Ruskiej i Niemirowa, Polacy – Uhnowa. Jedynym wyjątkiem był Lubaczów, gdzie najliczniejsza była ludność ukraińska, jednak jeśli brać pod uwagę Polaków i Żydów, to obie grupy razem stanowiły niemal 60 proc. wszystkich mieszkańców miasta.

aparatu terroru, jak i postawy miejscowej ludności w kontekście udzielania pomocy ukrywającym się Żydom.

Artykuł wpisuje się w szersze badania nad Zagładą na obszarze tzw. Małopolski Wschodniej, obejmującej przedwojenne województwa stanisławowskie, tarnopolskie oraz wschodnią część lwowskiego. Region ten, który od roku 1939 do 1944 znajdował się pod okupacją – najpierw sowiecką, a następnie niemiecką – już latem 1941 r., czyli w miesiącach poprzedzających utworzenie obozu zagłady w Bełżcu, został objęty działalnością jednostek operacyjnych Einsatzgruppen, które dokonywały masowych zbrodni. Ukazanie procesu Zagłady na obszarze Kreis Rawa Ruska uzupełnia wiedzę o lokalnym wymiarze eksterminacji ludności żydowskiej. Istotnym czynnikiem mającym wpływ na przebieg tego procesu, na realizację Aktion Reinhardt na terenie, który jako jeden z pierwszych został objęty tą zbrodniczą operacją, było położenie Rawy względem Bełżca – w najbliższym sąsiedztwie spośród wszystkich miast dystryktu Galicja.

Istotnym postulatem badawczym wydaje się potrzeba pogłębienia badań naukowych nad relacjami społecznymi w prowincjonalnych – wielokulturowych i wielonarodowych – miejscowościach wschodnich obszarów II RP. Badania te powinny uwzględniać okres obu okupacji, które także miały wpływ na wzajemne zależności. Ważnym kierunkiem badań pozostaje odtworzenie przebiegu Zagłady na poziomie powiatów i gmin dystryktu Galicja, z uwzględnieniem zarówno działań niemieckiego aparatu terroru, jak i roli lokalnych władz cywilnych. Konieczne jest także osadzenie historii poszczególnych miejscowości w szerszej narracji o Holokauście, nie tylko dla uzupełnienia ogólnego obrazu, lecz także w celu zrozumienia mechanizmów przemocy i eksterminacji, które kształtowały przebieg Zagłady na tzw. terenach wschodnich.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

Akta sprawy GKBZH w Polsce, Akta sprawy OKBZH w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Rzeszowie

GKBZH w Polsce, OKBZH w Rzeszowie, Sąd Apelacyjny w Rzeszowie, WUSW w Rzeszowie

Archiwum Parafii pw. św. Stanisława w Lubaczowie

Parafia lubaczowska w wojnie (1939–1945). Kronika

Archiwum Yad Vashem w Jerozolimie

Notacje, Świadcstwa

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie

Żydowska Samopomoc Społeczna, Relacje, Pamiątniki

Derżawnyj archiw Lwiwskojj oblasti (Archiwum Państwowe Obwodu Lwowskiego)

Gubernatorstwo dystryktu Galicja. Departament Zarządzania Wewnętrznego, Sprawozdania z działalności Ortskomendantury w Rawie Ruskiej, Starostwo Obwodu Lwowskiego

Gosudarstwiennyj archiw Rossijskoj Fiedieracyi (Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie)

Akta Rejonowej Komisji ds. Ustalenia i Zbadania Zbrodni Niemiecko-Faszystowskich Najeźdźców w Rejonie Rawskim

Rossijskij gosudarstwiennyj wojennyj archiw (Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe)

Raporty

United States Holocaust Memorial Museum Collection w Waszyngtonie

Relacje

USC Shoah Foundation – Institute of Visual History and Education

Notacje

Zbiory Zdzisława Pizuna

Kronika parafii w Rawie Ruskiej

Źródła drukowane

- Amtliches Gemeinde und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement, Distrikt Galizien*, Krakau 1943, <https://pbc.gda.pl/dlibra/publication/36451/edition/64122/content>, dostęp 24 X 2024 r.
- Amtliches Fernsprechbuch für das Generalgouvernement. Herausgeben von der Deutschen Post Osten*, Ausgabe 1942, Krakau 1942, <https://bc.radom.pl/dlibra/publication/1269/edition/1230/content>, dostęp 24 X 2024 r.
- Katzmann F., *Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2001.
- Pismo Wydziału Spraw Ogólnych i Organizacyjnych Prezydium ŻSS w Krakowie do Delegatury ŻSS w Lubaczowie*, 17 IV 1942 r., AŻIH, 211/642, oprac. W. Wierzbieniec [w:] *Wojna i pamięć. Przewodnik po miejscach pamięci narodowej na terenie powiatu lubaczowskiego. Materiały z sympozjum naukowego zorganizowanego w dniu 4 września 2009 r. w 70. rocznicę wybuchu II wojny światowej w Muzeum Kresów w Lubaczowie*, red. S.P. Makara, B. Woch, J. Mazur, Lubaczów 2009 („Biblioteka Muzeum Kresów w Lubaczowie”, t. 4).
- „Rocznik Lekarski Rzeczypospolitej Polskiej” 1938 (Warszawa).
- Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 14 lipca 1934 r. o podziale powiatu rawskiego w województwie lwowskim na gminy wiejskie, DzU 1934, nr 64, poz. 550.
- Rozporządzenie Wyższego Dowódcy SS i Policji w GG o tworzeniu żydowskich dzielnic mieszkaniowych w Okręgach Radom, Krakau i Galizien z 14 XI 1942 r. [w:] „Żegota”. Rada Pomocy Żydom 1942–1945. Wybór dokumentów poprzedzony wywiadem Andrzeja Friszke z Władysławem Bartoszewskim, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2002.
- „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement” 1941, nr 67, <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/plain-content?id=7863>, dostęp 24 X 2024 r.

Relacje i wspomnienia opublikowane

- Berger D., *Wspomnienia dla przyszłych pokoleń* [w:] *Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska ve-ha-seviva / Rawa Ruska memorial book*, red. A.M. Ringel, I.Z. Rubin, Tel Awiw 1973.
- Botner L., *Z życia lubaczowskiego podczas okupacji niemieckiej*, oprac. H. Olicka, „Kalendarz Żydowski – Almanach 1992–1993” 1992 (Warszawa).
- Borwicz M.M., *Uniwersytet zbiorów. Rzecz o obozie janowskim we Lwowie 1941–1944*, Kraków 2014.
- Friedman B.Z., *Przez co przeszliśmy* [w:] *Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska ve-ha-seviva / Rawa Ruska memorial book*, red. A.M. Ringel, I.Z. Rubin, Tel Awiw 1973.

- Haskell R., *Jak zostałam uratowana* [w:] *Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska ve-ha-seviva / Rawa Ruska memorial book*, red. A.M. Ringel, I.Z. Rubin, Tel Awiw 1973.
- Huberband R.S., *Z książki „Kiddush HaShem”* [w:] *Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska ve-ha-seviva / Rawa Ruska memorial book*, red. A.M. Ringel, I.Z. Rubin, Tel Awiw 1973.
- Kopf M., *Tamten czas. Część V, Lubaczów. Rok 1942*, „Rocznik Lubaczowski” 2007, t. 11–12.
- Kopf M., *Tamten czas. Część VI, Lubaczów. Rok 1943*, „Rocznik Lubaczowski” 2008, t. 13–14.
- Lewin K.I., *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa*, red. B. Toruńczyk, Warszawa 2006.
- Lewin K.I., *Rawa Ruska pod nazistowską okupacją* [w:] *Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska ve-ha-seviva / Rawa Ruska memorial book*, red. A.M. Ringel, I.Z. Rubin, Tel Awiw 1973.
- Olbroński E., *Nad Lubaczówką. Eseje – wspomnienia*, Marki 2009.
- Sambol W., *Fragmenty pamiętnika* [w:] *Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska ve-ha-seviva / Rawa Ruska memorial book*, red. A.M. Ringel, I.Z. Rubin, Tel Awiw 1973.
- Spetzer Ch., *Koniec mojego miasta Rawa Ruska* [w:] *Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska ve-ha-seviva / Rawa Ruska memorial book*, red. A.M. Ringel, I.Z. Rubin, Tel Awiw 1973.
- Szajowski E., *Tylko ziemia została ta sama. Lubaczów 1942–1943*, „Rocznik Lubaczowski” 2000, t. 9–10.
- Unger E., *Rawa Ruska i Bełżec na mapie miejsca zniszczenia* [w:] *Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska ve-ha-seviva / Rawa Ruska memorial book*, red. A.M. Ringel, I.Z. Rubin, Tel Awiw 1973.
- Wallfuss J., *Moja próba. Z dziennika 1939–1942* [w:] *Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska ve-ha-seviva / Rawa Ruska memorial book*, red. A.M. Ringel, I.Z. Rubin, Tel Awiw 1973.

Opracowania

- Bañbor J., *Przewodnik po niemieckich źródłach i materiałach do historii ziemi lubaczowskiej podczas niemieckiej okupacji w latach 1939–1944 (wybór źródeł)*, „Rocznik Lubaczowski” 2008, t. 13–14.
- Bas I., Lelyk Ch. [Бас І., Лелик Х.], *Zhyttya ta zahybel’ yevreys’koyi hromady (na prykladi mista Ravy-Rus’koyi) [Життя та загибель єврейської громади (на прикладі міста Рави-Руської)]*, L’viv [Львів] 2013.
- Berenstein T., *Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja (1941–1943)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1967, nr 1 (61).

- Bereza T., *Zapomniane ofiary „Siczy”. Las Niwki koło Lubaczowa, lato 1941 roku*, „Gazeta Horyniecka” 2017, nr 47.
- Bonusiak W., *Polska podczas II wojny światowej*, Rzeszów 1999.
- Crisci A., Kruglov A., *Lubaczów* [w:] *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, red. G.P. Megargee, M. Dean, t. 2, cz. A, Bloomington–Indianapolis 2012.
- Curilla W., *Der Judenmord in Polen und die deutsche Ordnungspolizei 1939–1945*, Paderborn 2011.
- Desbois P., *The Holocaust by Bullets. A Priest’s Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews*, New York 2008.
- Dolhanov P. [Долганов П.], *Rava-Rus’ka. Zhyttya ta zahybel’ yevreys’koyi hromady* [Рава-Руська. Життя та загибель єврейської громади], Kyiv [Київ] 2023.
- Hanus W., *Działalność volksdeutschów Władysława Sereżyńskiego i jego syna Romana w świetle zachowanych akt procesu karnego z dekretu sierpniowego. Przyczynek do dziejów okupacji niemieckiej ziemi lubaczowskiej*, „Polish-Jewish Studies” 2022, t. 3.
- Hanus W., *Edmunda Łukawieckiego strategia przetrwania w lasach lubaczowskich i Puszczy Solskiej w latach wojny i okupacji* [w:] *Człowiek twórcą historii*, t. 4: *Spółczesność Europy Środkowo-Wschodniej w XX w.*, red. C. Kukło, W. Walczak, Białystok 2024.
- Hanus W., *Sprawiedliwi z Rawy Ruskiej. Fryderyk i Maria Czerwieniowie, Bazyli Chmielewski*, „Biuletyn IPN” 2022, nr 3 (196).
- Honigsman J., *Zagłada Żydów lwowskich (1941–1944)*, Warszawa 2007.
- Kholokost na territorii SSSR. Entsiklopediya* [Холокост на території СССР. Енциклопедія]. red. I. A. Al’tman [И.А. Альтман], Moskva [Москва] 2009.
- Khonigsman Y., [Хонигсман Я.], *Katastrofa yevreystva Zapadnoy Ukrainy: yevrei Vostochnoy Galitsii, Zapadnoy Volyni, Bukoviny i Zakarpattia v 1933–1945 gg.* [Катастрофа єврейства Західної України: євреї Восточної Галиції, Західної Волині, Буковини і Закарпаття в 1933–1945 гг.], L’viv [Львів] 1998.
- Hryciuk G., *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*, Toruń 2005.
- Hryciuk G., Stoćkyj J., *Studia nad demografią historyczną i sytuacją religijną Ukrainy*, Lublin 2000.
- Iszchułow J., *Zagłada Żydów w mieście i powiecie Rawa Ruska*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1977, nr 2 (102).
- Koper M., *Lubycza Królewska. Zagłada i próba upamiętnienia społeczności żydowskiej dawnego miasteczka*, „Studia Żydowskie. Almanach” 2012, R. 2, nr 2.

- Koper M., *Zapomniany sztetl – Lubycza Królewska. Śladami nieistniejącego miasteczka* [w:] *Żydzi w Zamościu i na Zamojszczyźnie. Historia – kultura – literatura*, red. W. Litwin, M. Szablowska-Zaremba, S.J. Żurek, Lublin 2012.
- Kruglov A.I., [Круглов А. И.], *Rava Russkaya [Rava-Russkaya]* [w:] *Kholokost na territorii SSSR. Entsiklopediya [Холокост на территории СССР. Энциклопедия]*, red. I.A. Al'tman [И.А. Альтман], Moskva [Москва] 2009.
- Kruglov A., Dean M., *Rawa Ruska* [w:] *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, red. G.P. Megargee, M. Dean, t. 2, cz. A, Bloomington–Indianapolis 2012.
- Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holokaustu*, Polska, t. 1, red. I. Gutman, Kraków 2009.
- Kubrak Z., *Dzieje Lubaczowa. Lubaczów od czasów najdawniejszych do lipca 1944 r.*, t. 1, Rzeszów 2016.
- Kubrak Z., *Holokaust w Oleszycach*, „Rocznik Lubaczowski” 2007, t. 11–12.
- Kuwałek R., *Obóz zagłady w Bełżcu*, Lublin 2010.
- Kuwałek R., *Obóz zagłady w Bełżcu 1941–1943* [w:] *Bełżec przez dzieje*, red. A. Urbański, Lublin 2008.
- Lavee (Łukawiecki) S., *Oddział niezwykłych. Drużyna żydowskich partyzantów Armii Krajowej pod dowództwem Edmunda Łukawieckiego w latach 1941–1944*, Rzeszów 2018.
- Pinkas hakehillot Polin. *Entsiklopedyah shel ha-yishuvim ha-Yehudiyim le-min hivasdam ve-`ad le-ahar Sho'at Milhemet ha-`olam ha-sheniyah*, Rawa Ruska, red. D. Dąbrowska, A. Wein, A. Weiss, Jerusalem 1980, https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00498.html, dostęp 24 X 2024 r.
- Pohl D., *Nationalsozialistische Judenvernichtung in Ostgalizien 1941–1944*, München 1997.
- Rączy E., Witowicz I., *Polacy ratujący Żydów na Rzeszowszczyźnie w latach 1939–1945 / Poles Rescuing Jews in the Rzeszów Region in the Years 1939–1945*, Rzeszów 2011.
- Regev O., *A rzeka nadal płynie*, Lublin 2014.
- Roth M., *Herrenmenschen. Die deutschen Kreishauptleute im besetzen Polen – Karrierewege, Herrschaftspraxis und Nachgeschichte*, Göttingen–Wallstein 2009.
- Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska ve-ha-seviva / Rawa Ruska memorial book*, red. A.M. Ringel, I.Z. Rubin, Tel Awiw 1973.
- Schenk D., *Noc morderców. Kaźń polskich profesorów we Lwowie i Holocaust w Galicji Wschodniej*, Kraków 2011.

Sygowski P., Trzciński A., *Żydzi lubaczowscy i ich cmentarz*, „Rocznik Lubaczowski” 1998, t. 8.

Szyprowski B., *Czechosłowackie grupy SOE i zamach na Heydricha HHhH*, Warszawa 2020.

The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, red. G.P. Megargee, M. Dean, t. 2, cz. A, Bloomington–Indianapolis 2012.

The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos During the Holocaust, t. 2, red. G. Miron, S. Shulhani, Jerusalem 2009.

Urbański K., *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004.

Wierzbieniec W., *Formy szukania pomocy i możliwości egzystencji przez Żydów w okresie Holocaustu na terenie obecnego powiatu lubaczowskiego – wybrane aspekty* [w:] *Wojna i pamięć. Przewodnik po miejscach pamięci narodowej na terenie powiatu lubaczowskiego. Materiały z sympozjum naukowego zorganizowanego w dniu 4 września 2009 r. w 70. rocznicę wybuchu II wojny światowej w Muzeum Kresów w Lubaczowie*, red. S.P. Makara, B. Woch, J. Mazur, Lubaczów 2009 („Biblioteka Muzeum Kresów w Lubaczowie”, t. 4).

Wierzbieniec W., *Żydzi w województwie lwowskim w okresie międzywojennym*, Rzeszów 2003.

Zabierowski S., *Szebnie. Dzieje obozów hitlerowskich*, Rzeszów 1985.

Opracowania nieopublikowane

Butrym V., „Stalag 325 w Rawie Ruskiej obiektem »czarnej«” turystyki; 27 VI 2017 r., praca licencjacka napisana w PWSZ w Zamościu pod kierunkiem prof. dr. hab. Waldemara Martyna.

Filmy

Als Panzerjäger im Fronteinsatz (DVD), reż. K. Höffkes, 2008 r.

Strony internetowe

Rawa Ruska – akcja „Reinhardt”, <https://teatrnn.pl/ar/rawa-ruska-akcja-reinhardt/>, dostęp 30 XI 2024 r.

Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center, The Righteous Among the Nations database, <https://collections.yadvashem.org/en/righteous>, dostęp 30 XII 2024 r.

Zakhyst i memorializatsiya mist' masovykh vbyvst yevreyiv Ukrayiny [Захист і меморіалізація мість масових вбивств євреїв України], <http://protecting-memory-ua.org/>, dostęp 18 XII 2024 r.